

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

**ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ на**

**тему:
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У
ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ**

студентки IV курсу, групи СОІз-41
предметної спеціальності
014.03 Середня освіта (Історія)

Леонтєвої Юлії Ігорівни

Керівник:

Єгрешій Олег Ігорович

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент:

Дрогомирецька Людмила Романівна

кандидат історичних наук, доцент

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____

_____ (підпис) (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) (прізвище та ініціали)

3MICT

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПЕДАГОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ В ЗЗСО.....	9
РОЗДІЛ 2. ЗОБРАЖЕННЯ ПОЩОДЕННОГО ЖИТТЯ КОЗАЦТВА У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ 8 КЛАСУ 2000-Х–2020-Х РР.....	23
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ У КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ.....	40
ВИСНОВКИ	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	65
ДОДАТКИ	71

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасна шкільна історична освіта в Україні розвивається в умовах оновлення змісту, методів і цілей навчання. Законодавчі та концептуальні документи у сфері освіти орієнтують школу на формування історичного мислення, громадянської свідомості, критичного аналізу інформації та вміння пов'язувати минуле із сучасністю. За таких умов особливої уваги набуває історія повсякденності, оскільки вона дозволяє розкривати минуле через життя людини, її працю, побут, соціальні зв'язки, норми поведінки та культурні практики.

У шкільному курсі історії України значний потенціал для такого підходу має тема українського козацтва. Тривалий час козацтво у підручниках висвітлювалося переважно через військові події, походи, повстання та державотворчі процеси. Натомість повсякденне життя козаків, їхній житловий простір, господарські заняття, харчування, одяг, соціальна організація, звичаї та побут здебільшого залишалися на другому плані або подавалися фрагментарно. Унаслідок цього шкільний історичний наратив часто формував спрощене уявлення про козацтво лише як військову силу.

Актуальність дослідження зумовлена потребою з'ясувати, яким чином повсякденне життя українського козацтва представлене у шкільних підручниках з історії, наскільки повно й послідовно розкривається названа тема у сучасному освітньому процесі, а також якими є можливості її методичного опрацювання на уроках історії. Науково-практична значущість роботи полягає в тому, що результати дослідження дають змогу поєднати сучасні підходи історичної науки, шкільного підручникотворення та методики викладання історії. Суспільна значущість пов'язана з потребою формування в учнів цілісного уявлення про минуле українського народу, у якому важливе місце посідає не лише політична і воєнна історія, а й щоденне життя людей.

Об'єкт дослідження — шкільна історична освіта в Україні в аспекті висвітлення історії українського козацтва.

Предмет дослідження – особливості відображення повсякденного життя українського козацтва у шкільних підручниках з історії та методичні підходи до вивчення названої теми на уроках історії.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні педагогічного потенціалу історії повсякденності в закладах загальної середньої освіти, аналізі динаміки зображення повсякденного життя українського козацтва у шкільних підручниках 8 класу та обґрунтуванні методичних рекомендацій щодо вивчення названої теми на уроках історії.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Розкрити педагогічний потенціал вивчення історії повсякденності в закладах загальної середньої освіти;
2. Проаналізувати динаміку зображення повсякденного життя козацтва у шкільних підручниках 8 класу 2000-х–2020-х років;
3. Обґрунтувати методичні рекомендації та поради щодо вивчення теми на уроках історії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 2000–2025 роки, що дає змогу простежити зміни у висвітленні повсякденного життя козацтва в підручниках від ранніх видань початку XXI століття до сучасних підручників, створених у логіці Нової української школи.

Територіальні межі дослідження охоплюють Україну як простір формування державної освітньої політики, шкільного підручникотворення та практики викладання історії у закладах загальної середньої освіти.

Стан наукової розробки проблеми. Наукову основу дослідження становлять нормативно-правові акти у сфері освіти, праці з теорії та методики навчання історії, дослідження з історії повсякденності та наукові розвідки, присвячені розвитку шкільної історичної освіти. Нормативне підґрунтя становлять Закон України «Про освіту» [2], Закон України «Про повну загальну середню освіту» [3], Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти [1], Концепція Нової української школи [4], модельні програми громадянської та історичної освітньої галузі [30]. Важливе значення для осмислення сучасних

підходів до історичної освіти мають праці О. Смержевської [40], О. Пометун [34], В. Власова [23–28], Ю. Малієнко [31], А. Пижика та Г. Черевичного [38], Г. Яковенко [51]. Теоретичні засади історії повсякденності та її місця в гуманітаристиці висвітлено у працях Ф. Броделя [19], І. Пятницької [12], О. Коляструк [9], А. Федчиняка [15] та інших дослідників. Педагогічні аспекти інтегрування історії повсякденності в освітній процес розкрито у працях П. Мороза [32], І. Мороз [10], а також у сучасних дослідженнях з історичної освіти в Україні та за кордоном. Водночас спеціальне дослідження, присвячене саме динаміці зображення повсякденного життя українського козацтва у шкільних підручниках 8 класу та методиці вивчення названої теми, залишається недостатньо розробленим, що й визначає доцільність обраної теми.

Методи дослідження. Досягнення поставленої мети та виконання визначених завдань потребували використання комплексу взаємопов'язаних загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, які забезпечили всебічне вивчення проблеми відображення повсякденного життя українського козацтва у шкільних підручниках з історії України для 8 класу. Вибір методологічного інструментарію зумовлений міждисциплінарним характером дослідження, що поєднує історичний, педагогічний та методичний аспекти аналізу.

Базовим методом дослідження став метод аналізу і синтезу. Його застосування дозволило здійснити ґрунтовне опрацювання нормативно-правових документів у сфері освіти, наукових праць з історії повсякденності, історичної дидактики, методики навчання історії та підручничознавства. За допомогою аналізу було виокремлено основні теоретичні підходи до розуміння історії повсякденності як окремого напрямку історичних досліджень, визначено її місце у структурі сучасної історичної науки та шкільної історичної освіти. Синтез отриманої інформації дав можливість сформулювати цілісне уявлення про особливості інтеграції проблематики повсякденного життя до змісту історичної освіти та встановити її освітній потенціал у процесі формування предметних і ключових компетентностей учнів.

Важливе значення у дослідженні мав порівняльний метод. Його використання дозволило здійснити зіставлення підручників історії України для 8 класу різних років видання та різних авторських колективів. Завдяки порівняльному аналізу вдалося простежити зміни у змістовому наповненні навчального матеріалу, визначити особливості представлення теми повсякденного життя козацтва на різних етапах розвитку шкільної історичної освіти, а також виявити тенденції еволюції підручникотворення. Застосування цього методу забезпечило можливість встановити, які компоненти повсякденності висвітлювалися найбільш повно, які аспекти залишалися поза увагою авторів та як змінювалися методичні підходи до подання відповідного матеріалу протягом досліджуваного періоду.

Історико-педагогічний метод використано для вивчення розвитку шкільної історичної освіти в Україні в контексті змін освітньої політики, реформування змісту навчання та оновлення підходів до викладання історії. Застосування цього методу дозволило простежити взаємозв'язок між трансформаціями освітньої системи та змінами у структурі навчальних підручників. Особливу увагу приділено впливу компетентнісного підходу, Концепції Нової української школи, оновлених державних стандартів і модельних навчальних програм на розширення тематичного поля шкільної історії та посилення уваги до соціокультурних аспектів історичного розвитку.

Для дослідження динаміки висвітлення повсякденного життя українського козацтва застосовано проблемно-хронологічний метод. Його використання дозволило послідовно розглянути зміни у змісті підручників у часовій перспективі та простежити поступове розширення тематики повсякденності від початку 2000-х років до сучасного етапу розвитку історичної освіти. Саме завдяки проблемно-хронологічному підходу вдалося встановити основні етапи трансформації змісту підручників, виявити закономірності розвитку відповідної тематики та визначити характерні риси кожного хронологічного періоду.

Важливу роль у роботі відіграли елементи контент-аналізу. Їх застосування було спрямоване на систематичне вивчення змісту підручників та виявлення

основних тематичних блоків, пов'язаних із повсякденним життям українського козацтва. За допомогою контент-аналізу здійснено відбір і групування інформації про житло, господарську діяльність, ремесла, торгівлю, харчування, військову організацію, козацькі традиції, клейноди, систему самоврядування, соціальні взаємини та інші складові повсякденного життя. Використання цього методу забезпечило можливість не лише визначити наявність відповідних сюжетів у навчальному матеріалі, а й оцінити повноту їх висвітлення, частоту згадування та місце у загальній структурі підручників.

У процесі дослідження також використовувалися методи систематизації та узагальнення. Систематизація дала змогу впорядкувати значний масив нормативних, наукових та навчально-методичних матеріалів відповідно до логіки дослідження. Узагальнення стало основою для формулювання підсумкових висновків, визначення основних тенденцій розвитку змісту шкільних підручників та розроблення методичних рекомендацій щодо вивчення повсякденного життя українського козацтва в курсі історії України. Саме завдяки використанню зазначених методів вдалося перейти від аналізу окремих фактів до формування цілісних науково обґрунтованих висновків.

Комплексне поєднання названих методів забезпечило об'єктивність дослідження, дало можливість розглянути проблему в історичному, педагогічному та методичному вимірах, а також дозволило отримати результати, які можуть бути використані як для подальших наукових досліджень, так і для вдосконалення практики викладання історії України в закладах загальної середньої освіти.

Наукова новизна полягає у спробі комплексного аналізу представлення повсякденного життя українського козацтва у шкільних підручниках з історії.

Практичне значення одержаних результатів. Практичне значення бакалаврської роботи полягає у можливості використання її матеріалів під час викладання історії України у 8 класі, підготовки конспектів уроків, практичних занять, дидактичних матеріалів і навчальних завдань з теми українського козацтва. Висновки та методичні рекомендації можуть бути корисними для вчителів історії, студентів педагогічних спеціальностей, керівників педагогічної практики, а також

для подальших досліджень з історії повсякденності й шкільного підручникотворення.

Структура роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. У першому розділі розкрито педагогічний потенціал вивчення історії повсякденності в закладах загальної середньої освіти. У другому розділі проаналізовано динаміку зображення повсякденного життя козацтва у шкільних підручниках 8 класу 2000-х–2020-х років. У третьому розділі обґрунтовано методичні рекомендації та поради щодо вивчення названої теми на уроках історії.

РОЗДІЛ 1.

ПЕДАГОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ В ЗЗСО

Трансформація сучасної історичної освіти в Україні відбувається під значною мірою впливом гуманістичної парадигми навчання, орієнтованої на особистісний розвиток здобувачів освіти, формування громадянської свідомості та ціннісного ставлення до минулого. У зазначеному контексті особливого значення набуває історія повсякденності як напрям історичного пізнання, зосереджений на аналізі щоденного/пощоденного життя історичної (чи сучасної!) людини соціальних практик, норм поведінки, комунікації та культурних уявлень різних історичних епох. Уважаємо, що залучення історії повсякденності до змісту шкільної історичної освіти розширює дидактичні можливості предмета та сприяє подоланню домінування подієво-політичного наративу. Цей наратив виглядає нині трохи заялженим.

Декілька слів про нормативно-правове поле історичної освіти, яке формується на перетині загальноосвітнього законодавства, державних стандартів, концептуальних документів і навчальних програм, що в сукупності створюють умови для гуманізації змісту навчання та інтеграції людиноцентричних підходів, зокрема історії повсякденності. У цьому і полягає основна сутність цього напрямку – акцент на людині.

Слід додати, що базовим законодавчим актом, що визначає загальні засади освітньої політики держави, виступає Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року. У зазначеному Законі закріплено компетентнісну модель освіти, відповідно до якої результати навчання визначаються не лише обсягом засвоєних знань, а й сформованістю умінь, цінностей і ставлень. Крім того, положення Закону акцентують увагу на розвиткові критичного мислення, громадянській відповідальності, повазі до людської гідності та культурному різноманітті. Це, своєю чергою, безпосередньо корелює з освітнім потенціалом історії повсякденності як напрямку, орієнтованого на аналіз соціального досвіду людини в історичному контексті. Закон також закріплює принцип академічної свободи

вчителя, що відкриває можливості для використання різноманітних історичних сюжетів, джерел і підходів у викладанні історії [2].

Подальшу конкретизацію положень освітньої політики у сфері шкільної освіти забезпечує Закон України «Про повну загальну середню освіту» від 16 січня 2020 року. У цьому Законі, зокрема, визначено цілі загальної середньої освіти як формування особистості, здатної до свідомої громадянської участі, соціальної взаємодії та критичного осмислення суспільних процесів. Історична освіта в межах зазначеного нормативного акту розглядається як важливий інструмент громадянського та ціннісного виховання, а зміст навчальних предметів орієнтується на врахуванні вікових особливостей учнів і зв'язку навчального матеріалу з реальним життям. Така логіка створює сприятливі умови для включення історії повсякденності як засобу осмислення історичного досвіду через призму щоденного життя різних соціальних груп [2]. Ми констатуємо ці речі але усвідомлюємо, що досить рідко здобувачі освіти екстраполюють між своїм життям і життям, наприклад, своїх предків. З іншого боку у школах досить часто вивчають життєдіяльність своїх предків.

Центральним елементом нормативного регулювання змісту історичної освіти виступають Державні стандарти загальної середньої освіти. Державний стандарт базової середньої освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 року № 898, визначає освітню галузь «Громадянська та історична», у межах якої історія розглядається як засіб формування історичного мислення, соціальної чутливості та здатності інтерпретувати минуле з урахуванням різних перспектив. У стандарті особлива увага відляється аналізу соціальних процесів, життєвих стратегій людей, взаємодії особистості й суспільства, що тісно узгоджується з методологією історії повсякденності. Орієнтація стандарту в особливий спосіб сприяє використанню джерел особистісного походження та мікроісторичних сюжетів у шкільному курсі історії [3].

Нормативне підґрунтя історичної освіти також конкретизується у типових і модельних навчальних програмах, затверджених Міністерством освіти і науки України. У модельних програмах інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» для 5–6 класів, розроблених у 2021–2022 роках, історичний матеріал

подається через призму життєвого досвіду людей, локальної історії, соціальних ролей і культурних практик. Подібний підхід демонструє виразну тенденцію до використання історії повсякденності як дидактичного ресурсу, спрямованого на формування історичного мислення та громадянської ідентичності учнів [4].

Реформування загальної середньої освіти в Україні на засадах Концепції Нової української школи стало визначальним чинником зміни змісту, цілей і методології викладання історії. Зазначена Концепція, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 року № 988-р заклала серйозні ідеологічні та педагогічні підвалини переходу від так званої знаннєвої моделі навчання до компетентнісної, орієнтованої на особистісний розвиток учня, формування громадянської відповідальності, критичного мислення та здатності застосовувати знання в реальних життєвих ситуаціях [4]. Тобто бачимо вже тут виразну людиноцентричність історичних знань. У межах історичної освіти така трансформація зумовлює переосмислення предметного змісту, у якому в особливий спосіб зросла роль соціальної, культурної та антропологічної історії, включно з історією повсякденності.

Слід додати, що концепція Нової української школи як відомо визначає серед орієнтирів навчання формування цінностей демократії, поваги до прав людини, усвідомлення соціальної різноманітності та здатності до міжкультурного діалогу. Історична освіта в зазначеному логічному ланцюжку розглядається як важливий інструмент громадянського виховання, а не лише як джерело відповідних фактів. Аналіз повсякденного життя людей минулого, їхніх соціальних ролей, на наш погляд, органічно відповідає ціннісному виміру Нової української школи, оскільки дозволяє вивчати історію через досвід конкретної людини та спільноти [4]. Тобто це серйозна паралель з історією повсякденності.

Треба відзначити, що важливою складовою впливу Нової української школи на історичну освіту виступає впровадження діяльнісного та дослідницького підходів. Концепція НУШ як відомо передбачає активну роль учня як суб'єкта пізнання, здатного ставити запитання вчителю, аналізувати інформацію з різних джерел і формувати власні судження. Тобто це вже трохи інший учнецентричний підхід, де здобувачеві середньої освіти відводиться значно більша роль.

У викладанні історії України чи всесвітньої історії така установка реалізується через роботу з різними історичними джерелами, зокрема особистісного походження, що є якраз характерною рисою історії повсякденності. Використання щоденників, листів, нотаток для пам'яті, спогадів, фотографій, усних історій і матеріальних об'єктів побуту відповідає методологічним засадам Нової української школи та сприяє розвитку в учнів різних навичок: інтерпретації, логічного мислення, аргументації тощо.

Серед науковців, які аналізують реалізацію Нової української школи в галузі історичної освіти помітне місце посідають дослідження науковиці О. Сморжевської. У навчальному посібнику «Основи шкільної історичної освіти» зазначена авторка розглядає НУШ як етап переходу до компетентнісної та людиноцентричної моделі історичного навчання, де зміст предмета пов'язувався з особистісним і навіть соціальним досвідом учнів. У особливий спосіб наголошується на необхідності зміщення акценту з «великої політики» на історію повсякденного життя, малих людей, шкільної спільноти, локального середовища, що розглядається як ресурс формування громадянських і соціальних компетентностей, історичної емпатії та здатності до рефлексії щодо власного життєвого досвіду [40, с.8]. Компетентнісно орієнтований вимір історичної освіти у логіці НУШ ґрунтовно опрацьовано у методичному посібнику О. Пометун, Н. Гупана та В. Власова «Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі» [35, с.19]. Авторський колектив показує, що предметна історична компетентність вибудовується через спеціально сконструйовані навчальні завдання, які нібито моделюють окремі життєві ситуації, пов'язані з досвідом «звичайної людини» в різних історичних епохах, роботою з так званими его-документами, сімейною пам'яттю тощо. Крім того, обґрунтовується доцільність використання мікроісторичних сюжетів, побутових практик, шкільної та родинної повсякденності як своєрідної основи для формування знань та умінь учнів.

Науковець Ю. Малієнко у статті про інтегрування ключових компетентностей у зміст історичної освіти ліцею пропонує системне бачення взаємодії ключових і предметних історичних компетентностей [31, с.91]. Авторка чітко підкреслює, що запровадження НУШ потребує перегляду змісту історичного курсу в ділянці

включення сюжетів, пов'язаних із повсякденним життям. Саме через такі сюжети, на її думку, реалізується зв'язок між навчальним матеріалом та реальним життям здобувачів освіти.

У іншому дослідженні – Н. Ігнатенко фахово аналізується останній проєкт Концепції викладання історії в школі, концептуалізований навколо стратегії реалізації реформи НУШ [18, с.135]. Дослідниця також підкреслює перехід від старої змістово орієнтованої до компетентнісної парадигми історичної освіти. Авторка акцентує на потребі формування здатності учнів інтерпретувати минуле крізь призму людського досвіду, власне соціальних практик і культурних контекстів, а не лише через загальноприйняту роками політичну історію. Це відкриває методологічний ресурс для системного залучення історії повсякденності до шкільного курсу як відповіді на вимоги демократичної та людиноцентричної освітньої політики.

Якщо робити короткий проміжний висновок, то можна констатувати наявність певного науково-педагогічного ресурсу в ділянці реалізації Концепції Нової української школи в галузі історичної освіти, що своєю чергою потребує звернення до людиноцентричних підходів і проблематики повсякденності. Власне у цьому світлі історія повсякденності розглядається як один із найефективніших змістових і методичних ресурсів для досягнення зазначених цілей у рамках компетентнісної моделі НУШ. Орієнтація на особистісний розвиток і увагу до деталей пощоденного життя історичних людей до певної міри зумовлює своєрідне переосмислення історії як навчального предмета і посилює її людинознавчий потенціал у формуванні свідомого, соціально відповідального громадянина.

У цьому світлі варто більшу увагу віділити формуванню поняття «повсякденність» як самостійної наукової категорії. Це поняття пов'язується з працями відомого французького історика Фернана Броделя, який увів зазначений термін до наукового обігу в межах концепції «довгого тривання». У фундаментальній праці «Матеріальна цивілізація і капіталізм» Ф.Бродель розглядав соціально-економічну життєдіяльність людини як багаторівневу структуру, у межах якої свідомо виокремлював рівень матеріального життя та рівень нематеріального, пов'язаного з психологією, етосом, звичками й рутинними практиками

пошкодненого життя існування. Другий рівень отримав у його концепції назву «структури повсякденності», під якими розумілися базові умови людського життя, зумовлені географічними, кліматичними й економічними чинниками, а також характером праці, потребами в їжі, одязі, житлі, лікуванні та можливостями задоволення різних побутових потреб [19, с.69].

Подальший розвиток поняття повсякденності відбувався в руслі так званого методологічного зсуву в історичній науці другої половини XX століття, відомого як «антропологічний поворот». У межах цього своєрідного «зсуву» відбулася переорієнтація історичних досліджень на людину як активного суб'єкта історичного процесу, носія досвіду, цінностей і практик. Це дуже цікава практика тогочасної доби.

Декілька слів про німецьку історіографію. У німецькій історіографії зазначена тенденція набула розвитку в рамках напряму *Alltagsgeschichte*, представники якого зосереджували увагу на аналізі щоденного життя «звичайних людей» у контексті соціальних і владних структур. Італійська *microstoria* та американська соціальна історія також активно залучали категорію повсякденності для реконструкції локальних історій і життєвих стратегій різних соціальних груп [21, с.150].

Можна сказати, що інституційним свідченням утвердження історії повсякденності як самостійного наукового напряму стало започаткування у 1993 році в Німеччині спеціалізованого періодичного видання «*Historische Anthropologie. Kultur – Gesellschaft-Alltag*» («Історична антропологія. Суспільство. Культура. Повсякденність»). Метою зазначеного журналу стало осмислення історичних процесів крізь призму повсякденного життя людей, їхніх тілесних практик, емоцій, форм комунікації та соціального досвіду.

Варто також додати, що у сучасній зарубіжній історіографії історія повсякденності розглядається як важливий напрям досліджень, що дозволяє глибше зрозуміти багатоаспектну природу людського досвіду, взаємодію індивіда з соціальним середовищем і механізми адаптації до історичних змін [17].

Слід наголосити, що в українській історичній науці активне формування досліджень з історії повсякденності припадає на останні десятиліття XX століття,

упродовж яких накопичено значний фактографічний і теоретичний матеріал. Проблематика повсякденного життя українського суспільства знайшла яскраве відображення у працях Я. Алешкевича, Я. Верменич, О. Кісь, О. Коляструк, С. Кульчицького, О. Лисенка, І. Пятницькової, А. Шауренка, О. Удода та інших дослідників. Особливо варто виділити напрацювання вінничанки О.Коляструк і киянина О.Удода. У зазначених роботах повсякденність сприймається як простір взаємодії соціальних норм і культурних традицій а також економічних умов, що дозволяє реконструювати внутрішню логіку функціонування суспільства на різних етапах історичного розвитку.

Важливою подією в розвитку української історіографії стало започаткування у 2010 році в Інституті історії України Національної академії наук України серії колективних монографічних видань «З історії повсякденного життя в Україні». Зазначена серія стала платформою для системного аналізу повсякденних практик населення різних історичних періодів, включно з питаннями побуту, праці, дозвілля, сімейних відносин, соціальної мобільності та культурних уявлень. Окрім монографічних досліджень, проблематика історії повсякденності активно представлена в періодичних наукових виданнях, серед яких «Соціум. Альманах соціальної історії», «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика», «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», «Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей», що засвідчує сталість і наукову легітимність напрямку [13, с.203]. Звісно, що останніми роками інші видання також активно поміщають статті з історії повсякденності.

Можна сказати, що розвиток досліджень у сфері історії повсякденності отримав додатковий імпульс завдяки міждисциплінарним і цифровим ініціативам. У 2013 році було започатковано науково-дослідницький історичний проєкт «Локальна історія», орієнтований на вивчення минулого через призму окремих місцевостей і життєвих історій їхніх мешканців. У межах проєкту здійснюється аудіо- та відеофіксація спогадів старожилів і очевидців подій ХХ століття, а також оцифровування приватних світлин і документів, що створює унікальну джерельну базу для аналізу повсякденного досвіду та локальної пам'яті [11].

Варто сказати, що сучасні українські дослідники розглядають історію повсякденності як перспективний напрям, здатний забезпечити комплексне вивчення історичних українців. Історикиня-повсякденності І. Пятницькова підкреслює, що зазначений підхід дозволяє актуалізувати аналіз повсякденних практик, особливостей побуту, етосу, світосприйняття, колективної та персональної ідентичності, а також нерідко й девіантної поведінки й соціальних аномалій, які часто залишаються поза увагою традиційної економічної і політичної історії [12, с.78].

У працях згаданої нами вище О. Колястрок обґрунтовано типологізацію сфер повсякденності за домінуючим способом виявлення життєдіяльності людини. Дослідниця виокремлює трудову сферу, що охоплює працю, навчання та пов'язані з ними різні соціальні ролі; «дозвілнєво-відпочинкову» сферу, практику, пов'язану з культурними практиками, формами рекреації, святковою культурою й мандрівками; репродуктивно-забезпечувальну сферу, у межах якої аналізуються харчування, лікування, торгівля, транспорт, одяг і побут як умови фізичного відтворення життя; приватно-родинну сферу, що включає сімейні відносини, шлюбні та сексуальні практики, виховання дітей, простір та антураж дому; комунікативно-громадську сферу, пов'язану з формами міжособистісної взаємодії, дружби, участі в товариствах і об'єднаннях [16, с.170].

Історик-повсякденець А. Федчиняк визначає повсякденність як «життєвий світ людини з усіма його духовними, ментальними та матеріальними складовими». У центрі уваги дослідника перебуває не лише опис повсякденних практик, а й процес своєрідної адаптації та виживання суб'єкта історичного процесу в буденних, святкових і надзвичайних ситуаціях [15, с.25]. На думку А. Федчиняка, визначення структури історії повсякденності потребує комплексного та цілісного підходу, який поєднує кілька аналітичних рівнів. Перший рівень пов'язується із ситуацією при якій розрізняються буденні, святкові та «надзвичайні» контексти життєдіяльності. Другий рівень охоплює різні фактори впливу, серед яких провідну роль відіграють економічні, соціальні та політичні умови. Третій рівень стосується вже безпосередньо суб'єкта історії повсякденності, яким звісно виступає людина як носій стереотипів і ціннісних орієнтацій. Четвертий рівень визначається вже

предметом дослідження, до якого належать шлюбні практики, житлові умови, харчування, мода, тілесність та інші форми матеріального й символічного самовираження.

Якщо повертатися до питання інтеграції історії повсякденності до освітнього процесу то треба зрозуміти що на рівні ліцеїв складно у дітей вимагати концептуального підходу, що спирається на науково обґрунтовану структуру повсякденного життя. У вузах звісна річ – інша справа. Між тим, треба врахувати трудову, дозвіллеву, репродуктивну, приватно-родинну та комунікативногромадську сферу повсякденного життя. Це свого роду буде створювати умови формування цілісного історичного бачення, що дозволить поєднати змістовий, смисловий і ціннісний рівні історичної освіти, посилювати її гуманістичний і людиноцентричний характер.

Переорієнтація історичної освіти на людиновимірну основу зумовила зростання наукового та педагогічного інтересу до історії повсякденності як напряму, здатного забезпечити зв'язок між макроісторичними і мікроісторичними процесами. Уже у сучасних дослідженнях українських вчених історія повсякденності розглядається як повноцінна аналітична перспектива, що дозволяє у різний спосіб реконструювати пощоденне життя, соціальні практики та ціннісні орієнтації людей різних історичних епох. Саме зазначені характеристики визначають доволі високий педагогічний потенціал історії повсякденності для системи загальної середньої освіти.

У працях українських дослідників останніх років простежується чітка тенденція до обґрунтування доцільності інтеграції історії повсякденності в шкільний курс історії. Науковці П. Мороз та І. Мороз у своїй статті «Інтегрування історії повсякденності у шкільний курс історії: дослідницький аспект» наголошують, що звернення до повсякденного досвіду людей минулого спроможне сприяти формуванню в учнів історичної емпатії, здатності інтерпретувати різні типи джерел, зокрема его-документи, візуальні матеріали й навіть усні свідчення. Автори підкреслюють, що історія повсякденності ефективно поєднується з дослідницьким навчанням зокрема у профільній школі [32, с.86].

У працях, присвячених історії освіти, історія повсякденності розглядається як інструмент переосмислення традиційного наративу. Дослідниця О. Каліщук у своїй праці, присвяченій історіографії освітнього процесу у Волинському регіоні, демонструє, що аналіз щоденного життя учнів і вчителів дозволяє відтворити реальний тогочасний соціокультурний контекст функціонування школи, включно з матеріальними умовами навчання, дисциплінарними практиками та гендерними ролями. Така перспектива розширює можливості шкільного курсу історії у формуванні соціальної та громадянської компетентностей [8, с.84].

На нашу думку, помітний внесок у розкриття педагогічного потенціалу історії повсякденності зробили дослідники, які проаналізували підручники та освітні програми. Йдеться про праці І. Щупак, Н. Власової та В. Кронгауз у підручниках для інтегрованого курсу історії та громадянської освіти (2022–2023). Ця робота системно використовує сюжети повсякденного життя для формування історичних понять, роботи з візуальними джерелами тощо. Авторський підхід ґрунтується на ідеї поєднання особистого досвіду учнів з історичним матеріалом, що реально підсилює мотивацію до навчання та сприяє осмисленню історії як процесу, пов'язаного з життям реальних людей [48]. Це значною мірою новий підхід.

У зарубіжних дослідженнях останніх років історія повсякденності також розглядається як ефективний ресурс оновлення шкільної історичної освіти. Наприклад автори М.Черни (М. Černý) та К.Кальмарова (K. Kalmárová) аналізують використання цифрової культурної спадщини для викладання історії повсякденного життя, підкреслюючи, що робота з так званими «нелінійними наративами» (побудованими навколо щоденного досвіду історичних людей), сприяє розвитку критичного мислення, дослідницьких умінь і навіть цифрової грамотності учнів [16, с.103].

Аналіз релевантності (*тут – відповідності*) історичної освіти для учнівського повсякденного досвіду здійснено в дослідженнях О.Морган (O. Morgan). Вона довела, що учні демонструють вищий рівень зацікавленості та глибшого розуміння історичних процесів у разі використання сюжетів, пов'язаних із життям звичайних людей, локальною історією та соціальними практиками. Це дітей краще зацікавлює. Авторка підкреслює, що зазначений підхід корелюється з формуванням

громадянської ідентичності та здатністю до рефлексії щодо сучасних суспільних викликів [20, с.15].

Декілька слів про методичні засади. Методичні аспекти включення тем повсякденності до уроків історії ґрунтуються на загальних положеннях дидактики історичної освіти, систематизованих у працях А. М. Пижика. У навчальному посібнику «Методика викладання історії в школі» історичне навчання розглядається як процес формування мислення через осмислення діяльності людини в конкретних історичних соціально-культурних умовах. Автор наголошує на важливості добору навчального матеріалу, що репрезентує соціальні ролі, побут, працю та дозвілля, оскільки такий матеріал забезпечує доступність історичного знання, підвищує навчальну мотивацію й створює умови для активної участі учнів у навчальному процесі [23, с.55].

Важливі педагогічні орієнтири щодо використання історії повсякденності на уроках історії містяться у працях з теорії та методики навчання історії, зокрема в роботах О. І. Пометун і Г. Г. Яковенко. Це дуже відомі українські спеціалістки. У межах особистісно орієнтованого та проблемного підходів історичне знання трактується як засіб розвитку рефлексивних умінь, формування життєвої значущості навчального матеріалу та виховання у дітей ціннісних ставлень. Тематика повсякденного життя в такій логіці розглядається як ефективний засіб співвіднесення історичного досвіду з сучасністю та усвідомлення соціальної відповідальності [37, с.30, 25, с.55].

Додатковий педагогічний потенціал історії повсякденності розкривається також у рекомендаціях Ради Європи щодо сучасних методів викладання історії, де особлива увага віділяється використанню усної історії та різних індивідуальних життєвих історій. Зазначені методи розглядаються як інструменти розвитку критичного мислення, комунікативних умінь і здатності аналізувати різні історичні перспективи та явища [5].

Таким чином можна зробити висновок що, у сучасній педагогіці історія повсякденності розглядається як науково й методично обґрунтований компонент змісту історичної освіти, що забезпечує реалізацію компетентнісного, діяльнісного та особистісно орієнтованого підходів у закладах загальної середньої освіти.

Залучення повсякденних практик до навчального процесу сприяє підвищенню навчальної мотивації, формуванню історичного мислення, розвитку ціннісних орієнтацій і громадянської свідомості учнів. Це зокрема підтверджується результатами вітчизняних і міжнародних педагогічних досліджень. До того ж зараз проводяться дуже багато різних конференцій з історії повсякденності.

На нашу думку, потенціал вивчення історії повсякденності в закладах загальної середньої освіти полягає також у здатності історичного навчання виходити за межі банального репродуктивного відтворення фактів і дат та трансформуватися у простір осмислення соціального досвіду людини в історичному просторі і часі. Звернення до повсякденного життя дозволяє розглядати історію як процес, у якому взаємодіють індивідуальні життєві стратегії та соціальні практики, що суттєво підвищує пізнавальну значущість історичного знання для учнів.

Потенціал історії повсякденності в освітньому процесі також може виявлятися у можливості забезпечення смислової близькості навчального матеріалу до життєвого досвіду учнів. Аналіз праці, навчання, сімейно-шлюбних відносин, дозвілля, побуту та різноманітних форм соціальної комунікації людей минулого створює умови для зіставлення історичних явищ із сучасними соціальними реаліями. Такий підхід сприяє кращому усвідомленню історичної зумовленості багатьох аспектів сучасного повсякденного життя, формує здатність в учнів порівнювати епохи тощо.

Слід також додати, що з педагогічної точки зору історія повсякденності має значний потенціал для розвитку історичного мислення. Робота з мікроісторичними сюжетами, особистими історіями та свідченнями, візуальними та матеріальними джерелами повсякденного характеру формує в учнів уміння аналізувати контекст, інтерпретувати по своєму джерела, виявляти причинно-наслідкові зв'язки між умовами життя історичних людей та поведінкою цих осіб. На нашу думку, саме такий формат навчальної діяльності дозволяє перейти від засвоєння готових знань до формування власних аргументованих суджень в учнів.

Важливим аспектом потенціалу історії повсякденності виступає також її виховна функція. Осмислення учнями досвіду життя різних соціальних груп

актуалізує питання соціальної нерівності в сучасних умовах, разом з тим відповідальності, солідарності, адаптації до кризових умов, взаємодії особистості й суспільства на сучасному етапі. У навчальному процесі зазначені сюжети з історії повсякденності створюють підґрунтя для формування громадянської свідомості, толерантного ставлення до людини, а також ціннісного ставлення до людської гідності. На нашу думку, історія повсякденності дозволяє реалізувати виховний потенціал історичної освіти без моралізаторства, менторства через аналіз реальних життєвих ситуацій.

Потенціал вивчення історії повсякденності проявляється також у можливості реалізації дослідницького підходів на уроках історії. Тематика повсякденного життя створює гарні умови для організації різних навчальних проєктів, роботи з усною історією та сімейною пам'яттю. На нашу думку, залучення учнів до дослідження повсякденного минулого власної громади або родини сприяє формуванню відповідальності за результат пізнавальної діяльності та усвідомлення значущості історичного знання поза межами шкільного курсу.

Окремої уваги заслуговує міждисциплінарний потенціал історії повсякденності. Тобто іншими словами ці знання реально застосовувати не лише під час уроків історії чи громадянської освіти. Аналіз повсякденних практик органічно поєднує історичні знання з елементами соціології, культурології та психології. Така інтеграція сприяє формуванню цілісного світогляду учнів і подоланню фрагментарності знань, що відповідає сучасним освітнім запитам і компетентнісній парадигмі навчання.

Отже, на нашу думку, вивчення історії повсякденності в закладах загальної середньої освіти має значний педагогічний потенціал, який виявляється у гуманізації історичної освіти, розвитку історичного мислення, формуванні ціннісних орієнтацій і громадянської свідомості учнів, а також у створенні умов для активної, дослідницької та рефлексивної навчальної діяльності. Інтеграція історії повсякденності до навчального процесу розглядається як перспективний напрям удосконалення шкільної історичної освіти, здатний забезпечити її відповідність сучасним педагогічним викликам і потребам суспільства.

Тож педагогічний потенціал вивчення історії повсякденності в ЗЗСО розкривається через поєднання людиноцентричного бачення сучасної освіти та антропологічних орієнтирів історичної науки. Крім того історія повсякденності спроможна забезпечувати змістове наближення навчального матеріалу до життєвого досвіду здобувачів освіти, дозволяє розглядати минуле як простір та тло реальних життєвих практик а не лише як послідовність політичних подій і рішень еліт. Віриться, що осмислення праці, побуту, дозвілля чи родинних стосунків, форм комунікації й локальних контекстів створює підґрунтя для формування історичного мислення, розвитку здатності порівнювати епохи, аналізувати соціальні зміни та усвідомлювати історичну зумовленість сучасних реалій.

Педагогічний потенціал історії повсякденності виявляється також у можливості реалізації дослідницького підходів на уроках історії. Залучення учнів до роботи з его-документами, нотатками для пам'яті, візуальними й матеріальними джерелами, пов'язаними зі щоденним життям людей минулого, стимулює формування навичок інтерпретації, аргументації, критичної оцінки інформації, а також сприяє розвитку історичної емпатії. Аналіз повсякденних сюжетів минулого створює простір для осмислення цінностей гідності, солідарності, відповідальності, толерантного ставлення до соціального та культурного різноманіття.

Узагальнюючи, вивчення історії повсякденності в закладах загальної середньої освіти можна розглядати як один із ключових напрямів гуманізації та модернізації шкільного курсу історії.

РОЗДІЛ 2 ЗОБРАЖЕННЯ ПОЩОДЕННОГО ЖИТТЯ КОЗАЦТВА У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ 8 КЛАСУ 2000-Х-2020-Х РР

Аналіз підручників з історії України для 8 класу неможливо звісно здійснювати ізольовано від ширшого контексту розвитку шкільної історичної освіти. Зміст підручника як відомо формується не, так би мовити, сам по собі, а в межах державного стандарту, навчальної програми, а також часто конкурсного відбору та загальної освітньої політики. Саме тому зміни у висвітленні повсякденного життя козацтва в підручниках (нас передусім цікавить найновіша література - 2000-х–2020-х рр.) відображають не лише авторські підходи, а й таку собі трансформацію самої моделі історичної освіти в Україні. Наприклад для початку 2000-х (або як іноді кажуть «нульових» рр.) характерною залишалася модель, у якій головна увага зосереджувалася на політичній історії, воєнних подіях, державотворчих процесах і діяльності історичних постатей. Обрана логіка відповідала етапу становлення національного шкільного курсу історії в незалежній Україні, який у науковій літературі розглядається як окремий напрям державної політики у сфері історичної освіти [10, с.452]. Тобто це було на часі. У 2004 р. було затверджено Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, який задав нормативну рамку для оновлення змісту навчання. У 2011 р. з'явився вже цілком новий державний стандарт, уже виразніше орієнтований на компетентнісний результат. Подальший злам відбувся після ухвалення Концепції Нової української школи 2016 р., Закону України «Про повну загальну середню освіту» 2020 р. та Державного стандарту базової середньої освіти 2020 р., де історичну проблематику вбудовано в громадянську та історичну освітню галузь, а «центр ваги» перенесено на історичне мислення, роботу з джерелами, інтерпретацію та активну позицію учня. Це також відповідало духові часу. У новому циклі модельні програми для 7–9 класів уже пропонуються кількома авторськими колективами, що саме по собі розширює варіативність подачі історичного матеріалу [44, с.155].

У такій перспективі важливо відповісти на запитання, чи залежали зміни від тих політичних подій? Підручник створюється через складний ланцюг рішень: державний стандарт, програма, міністерська політика, експертиза, конкурсний відбір, видавнича реалізація. Однак політичні режими та повороти державної

політики пам'яті справді впливали на загальний тон історичної освіти. Для періоду 1990-х–2009 рр. такий вплив досліджено в дисертації О. Томаченка, присвяченій політиці України у галузі шкільної історичної освіти [14]. Для часу президентства В. Януковича (2010 – 2014 рр.) зафіксовано окремий етап ідеологічного втручання в історичну освіту через діяльність міністра Д. Табачника: у статті С. Терна і Г. Турченко чітко йдеться про системні кроки з ревізії програм, скорочення питомої ваги національної історії та деукраїнізації змісту навчання у 2010 – на початку 2014 рр. [13, с.221]. Тобто знову ж це узалежнювалося від моди часу. Після 2014 р. ситуація змінилася під впливом російської агресії, посилення політики національної пам'яті та загальної переорієнтації освіти на компетентнісний і громадянський вимір, а в 2020-х рр. ця зміна вже була закріплена на рівні закону, стандарту та конкурсних процедур створення підручників. Тобто така простежується крива написання підручників.

Для початку 2000-х рр. показовими є видання, у яких козацтво подається переважно у воєнно-політичному та державницькому ключі. У доступному електронному доступі фіксується навчальний посібник В. Власова «Історія України. 8 клас» 2000 р. [23] та книга П. Саса «Історія України. XVI–XVIII ст.», що вийшла друком 2001 р. [39]. У методичних матеріалах, що спираються саме на ці видання, козацтво описується насамперед через воєнну тактику, походи, організацію війська, боротьбу з татарами й Річчю Посполитою. Така оптика і таке бачення дуже промовисте: у центрі стоїть козак як воїн, захисник, учасник повстання або походу, тоді як щоденне життя виступає другорядним тлом. Побут згадується побіжно, переважно в зв'язку з умовами степового життя, воєнною місією чи господарською самоорганізацією. Інакше кажучи, ранній етап шкільного викладу не ігнорував повсякденність повністю, але ще не розглядав її як окремий предмет історичного аналізу. Для 2002 р. джерела також фіксують існування підручника Віталія Власова «Історія України. 8 клас» у видавництві «Генеза», який уже як відомо належав до корпусу шкільних підручників доби незалежності [24].

Підручники 2008 р. уже дають значно повніший матеріал для аналізу. Підручник згаданого нами вище В. С. Власова 2008 р., [25] підручник О. К. Струкевича 2008 р., [43] а також підручник Г. К. Швидько 2008 р. написані у цьому

ж ключі [46]. Саме на цьому етапі видно, що шкільний курс остаточно стабілізував тему XVI–XVIII ст. як «козацької доби». Проте внутрішній акцент ще залишається традиційним. У Віталія Власова основна «рамка» побудована довкола походження козацтва, Запорозької Січі, реєстрового козацтва, повстань і Гетьманщини. У підручнику О.Струкевича, за описом видавця, використано конкретні факти для відтворення «живої й колоритної картини життя українців та Української козацької держави», а методичний апарат уже орієнтований на проблемний виклад та перші дослідницькі вміння. У Г.Швидько курс прямо окреслено як історію України XVI–XVIII ст. з акцентом на литовсько-польський, козацький та частково імперський періоди. Проте навіть за наявності ширших соціокультурних сюжетів образ козацтва в підручниках 2008 р. ще не виходить за межі домінування великої історії яка була прийнятою у радянський і пострадянський час. Побутова проблематика присутня, але не займає окремого смислового центру. Вона працює як такий собі пояснювальний матеріал до політичної і воєнної історії, а не як рівноцінна аналітична лінія.

Якісне зрушення простежується у підручниках 2016 р., створених уже в логіці оновленої програми після стандарту 2011 р. У відкритому доступі підтверджуються щонайменше такі видання: В. С. Власов 2016 р. [26], Н. М. Сорочинська, О. О. Гісем 2016 р., [41] О. К. Струкевич 2016 р., [42] Г. К. Швидько 2016 р. [47], І. О. Бурнейко, О. В. Наумчук, М. Є. Крижановська 2016 р [22]. Саме для цієї хвили чітко характерна поява окремих практичних занять на тему військового мистецтва, традицій і побуту українського козацтва. У Віталія Власова 2016 р. відповідний параграф прямо названо «Військове мистецтво, традиції та побут українського козацтва», причому робота будується через історичні джерела, зокрема через свідчення Боплана [26]. У О.Струкевича 2016 р. аналогічне практичне заняття теж виноситься окремо, а вступний текст пов'язує особливості військового мистецтва з жорсткими умовами існування Війська Запорозького [42]. У Г.Швидько 2016 р. Запорозька Січ подана як унікальна військово-політична організація зі спільною вірою, суворими законами, обрядами і традиціями [47]. У підручнику Н.Сорочинської та О.Гісема важливою є сама структура теми: в розділі про XVI ст. поєднуються походження козацтва, Січ, а також окреме практичне

заняття про військове мистецтво, традиції та побут; крім того, у тексті безпосередньо поставлено запитання «Що впливало на життя і побут козаків?» і подано зображення козацького зимівника [42]. Отже, саме 2016 рік можна вважати рубежем, коли повсякденність переходить із такої собі периферії до більш помітного місця в шкільному викладі. Вона ще не витісняє традиційний для 1990-х рр. героїко-політичний наратив, але вже отримує власний навчальний простір.

Підручники 2021 р. демонструють ще вищий рівень інтеграції повсякденного виміру. Відбір підручників для 8 класу в 2020/2021 роках відбувався вже в межах усталених експертних процедур, що сприяло помітній варіативності авторських підходів. У В.Власова 2021 р. тема «Походження українського козацтва. Запорозька Січ» поєднана з окремим практичним заняттям «Військове мистецтво, традиції та побут українського козацтва» [28]. У Щупака 2021 р. практична робота має ще виразнішу назву: «Соціальна організація, побут і військова майстерність українського козацтва». Уже сама лексика свідчить про зміну акценту. Поруч із військовим аспектом на перший план виходять соціальна структура, побутова культура, клейноди, щоденне життя, способи організації козацької спільноти. На цьому етапі козацтво дедалі частіше подається не лише як військо чи політичний суб'єкт, а що важливо як окремий соціальний світ зі своїм способом життя [49].

Особливо показовим є підручник Щупака 2025 р., у якому в розділі про становлення козацтва окремим параграфом винесено тему «Соціальна організація, побут і військова майстерність українського козацтва. Реєстрове козацтво». Тут уже немає сумніву, що побутова історія перестала бути другорядним додатком до основного змісту теми. У сучасних підручниках і навчальних матеріалах повсякденне життя козацтва включається до пояснення самого феномена козацтва як цілісного історичного явища. Йдеться не лише про опис одягу, житла чи звичаїв, а про розкриття внутрішньої організації козацької спільноти, умов її існування, форм праці, взаємин, уявлень про порядок, дисципліну, честь і спосіб колективного життя. Через це побутова історія стає зрозумілішим фрагментом, з'ясовується яким чином функціонувало козацьке середовище, на яких засадах трималася його стійкість, як поєднувалися військові, господарські та соціальні складові. Саме тому

повсякденність уже не виконує ілюстративної ролі, а входить до числа змістових елементів, без яких неможливо повно пояснити козацтво.

Повсякденність розглядається поряд із соціальною структурою та військовою справою, а отже, подається як необхідний ключ до розуміння козацького життя [50]. Уважаємо, що розгляд козацтва лише через воєнні події або участь у державотворчих процесах уже не забезпечує достатньої повноти шкільного історичного знання. Для усвідомлення специфіки козацького світу важливо показати, як були організовані щоденні практики, якими були умови проживання, як розподілялися обов'язки, які норми регулювали внутрішнє життя спільноти. Саме у поєднанні побутового, соціального і військового вимірів відкривається можливість розкрити козацтво не як якусь абстрактну військову силу, а як складний суспільний організм із власним укладом життя, системою відносин і механізмами самовпорядкування.

Узагальнення дає підстави виокремити етапи у зображенні повсякденного життя козацтва. Для початку 2000-х рр. характерне домінування воєннополітичного наративу, в якому щоденне життя козаків присутнє лише фрагментарно. Для підручників 2008 р. типовим є розширення соціокультурного тла, але без виокремлення повсякденності в самостійний центр аналізу. Підручники 2016 р. вже роблять важливий крок уперед, бо вводять спеціальні практичні заняття про побут, традиції та військове мистецтво козацтва. Підручники 2021 р. «переводять розмову» на рівень соціальної організації, повсякдення і дослідницьких завдань. У виданнях 2025 р. повсякденне життя козацтва остаточно стає складовою основного історичного пояснення, а не лише ілюстрацією до подій. Саме тому динаміку шкільного підручникотворення варто описувати як рух від героїко-подієвої моделі до соціокультурної та антропоцентричної, у межах якої козак постає не тільки як воїн і політичний діяч, а як людина зі своїм щоденним досвідом, побутом, працею, нормами співжиття, уявленнями про честь, віру і спільноту.

Порівняння формулювання тем і змістових акцентів щодо козацтва у підручниках 8 класу відображено у таблиці 2.1. Ми її продублюємо також у додатках.

Таблиця 2.1.

**Порівняння формулювання тем і змістових акцентів щодо козацтва у
підручниках 8 класу**

Рік / період	Автор(и)	Формулювання теми	Як подано козацтво	Чи є окрема тема про побут
2000– 2002	Власов В.; Сас П.	«Виникнення українського козацтва», «Запорозька Січ», «Козацькі походи»	Козацтво як військова сила	Ні
2008	Власов В.	«Виникнення українського козацтва», «Запорозька Січ», «Реєстрове козацтво»	Державотворення, боротьба	Ні
2008	Струкевич О.	«Українське козацтво», «Утворення реєстрового козацтва»	Соціальний стан + військо	Ні (є описи в тексті)
2008	Швидько Г.	«Козацтво XVI–XVII ст.»	Історичний процес, політика	Ні
2016	Власов В.	«Походження козацтва», + «Практичне заняття: військове мистецтво, традиції та побут»	Комплексно	Так (вперше)
2016	Струкевич О.	«Українське козацтво» + практичне заняття	Через прикордонне життя	Частково
2016	Сорочинська Н., Гісем О.	«Виникнення козацтва», + практичне заняття	Додається побут і фактори життя	Частково
2021	Власов, Панарін, Топольницька	«Походження козацтва», + «Військове мистецтво, традиції та побут»	Людина в історії	Так
2021	Щупак І.	«Соціальна організація, побут і військова майстерність козацтва»	Соціальний світ	Так (чітко)
2021	Гісем О., Мартинюк О.	«Запорозька Січ — козацька республіка»	Інституційна модель	Частково
2025	Щупак І.	«Соціальна організація, побут і військова майстерність українського козацтва»	Повсякденність як основа	Так (ключова тема)
2025	Пометун, Гупан, Дудар	Теми інтегровані (суспільство + життя)	Через діяльність людей	Так
2025	Власов, Данилевська, Вашук	Інтегрований підхід	Через практики життя	Так

Джерело: розроблено автором на основі [23-49].

У зіставленні підручників за 2000–2025 рр. простежується поступова зміна способу представлення українського козацтва в шкільному курсі історії. У виданнях початку 2000-х років домінує військово-політична логіка викладу: козацтво розглядається переважно через виникнення Запорозької Січі, військові походи, боротьбу та участь у державотворчих процесах. Побутові аспекти в таких підручниках не виокремлюються в самостійну тему, а якщо згадуються, то

виконують допоміжну функцію щодо пояснення військової організації або соціального складу козацтва.

У підручниках 2008 року помітне розширення змістового поля. Поряд із військовою характеристикою з'являється увага до соціальної природи козацтва, реєстрового устрою, прикордонного способу життя, внутрішньої організації козацької спільноти. Однак повсякденність ще не набуває статусу окремого навчального об'єкта. Побутові описи залишаються вбудованими в загальний історичний текст і не формують окремої методичної лінії для аналізу житла, харчування, праці, звичаїв або норм співжиття.

Суттєвий злам простежується у виданнях 2016 року, де в змісті підручників з'являються практичні заняття, пов'язані з військовим мистецтвом, традиціями та побутом українського козацтва. Така зміна свідчить про перехід від суто подієвої історії до ширшого соціокультурного бачення. Козацтво починає подаватися не лише як військова сила або політичний чинник, а як спільнота з власними нормами, традиціями, заняттями, простором життя та моделями поведінки. Саме практичні заняття створюють можливість для роботи з джерелами, ілюстраціями, описами побуту й завданнями реконструктивного характеру.

У підручниках 2021 року повсякденний вимір козацтва стає значно виразнішим. Особливо показовим є формулювання теми в підручнику І. Щупака: «Соціальна організація, побут і військова майстерність козацтва». У такій назві побут уже не виступає додатком до військової історії, а розглядається поряд із соціальною організацією та військовою підготовкою. Це дає змогу учням сприймати козацтво як цілісний соціальний світ, у якому військова дисципліна, господарська діяльність, матеріальна культура, самоврядування й щоденні практики були взаємопов'язаними.

Найновіші підручники 2025 року демонструють подальше посилення антропоцентричного та повсякденнознавчого підходу. Козацтво подається через діяльність людей, практики життя, суспільні зв'язки, побутову культуру й досвід щоденного існування. Формулювання тем уже орієнтують не лише на запам'ятовування подій, імен і дат, а й на розуміння способу життя козацької спільноти. Така зміна відповідає сучасним підходам до навчання історії, де

важливими стають робота з історичним досвідом людини, аналіз соціального середовища та пояснення минулого через конкретні життєві практики.

Отже, розвиток підручникового матеріалу засвідчує поступовий перехід від образу козацтва як військово-політичного феномену до його розуміння як складного соціокультурного явища. Якщо на початку 2000-х років побут козацтва майже не мав самостійного місця в навчальному змісті, то у виданнях 2021–2025 років він стає важливою складовою теми. Такий підхід відкриває ширші можливості для формування в учнів історичного мислення, оскільки дозволяє поєднувати політичну історію з історією повсякденності, матеріальною культурою, соціальними відносинами та людським досвідом минулого.

У підручниках 2000-х років назви тем з історії козацтва чітко відображають традиційний підхід до викладу матеріалу. Основна увага зосереджується на виникненні козацтва, його організації, Запорозькій Січі, участі у війнах, повстаннях і ширших політичних процесах. Уже самі формулювання тем показують, що в центрі перебували події, військова діяльність і державотворчий зміст. Побут, щоденне життя, звичаї, внутрішній порядок козацької спільноти у назвах параграфів не виділялися, а отже, не розглядалися як окремий напрям вивчення. Навіть коли в тексті могли траплятися окремі згадки про спосіб життя козаків, вони не визначали логіку викладу і не ставали самостійним предметом аналізу. Через це образ козацтва подавався передусім як військово-політичний, тоді як повсякденний вимір залишався на другому плані.

У підручниках 2008 року загальна структура тем ще зберігає попередню модель, проте зміст уже поступово змінюється. У текстах частіше з'являються описи життя козаків, їхніх занять, побутових умов, традицій і окремих рис внутрішнього устрою. Проте такі елементи ще не мають окремого місця у побудові навчального матеріалу і не виносяться в самостійні параграфи чи спеціальні блоки. Відчутніші зміни простежуються у підручниках 2016 року, де вперше з'являються окремі практичні заняття з формулюваннями, у яких прямо названо побут, традиції, військове мистецтво. Саме на рівні назв тем видно зміну підходу: увага починає переходити від простого викладу подій до розгляду способу життя козацтва. У підручниках 2021 року розвиток стає ще помітнішим, оскільки повсякденність уже

входить до основного змісту тем, а не залишається лише в межах практичних занять. З'являються формулювання, що прямо вказують на соціальну організацію, побут, внутрішнє життя козацької спільноти. У підручниках 2025 року зміни набувають завершеного характеру: повсякденне життя стає одним із центральних елементів теми, а побут розглядається поряд із соціальною організацією та військовою діяльністю. Саме така побудова навчального матеріалу показує перехід до підходу, у межах якого історія розкривається через життя людей, їхній досвід, взаємини і форми повсякденного існування. Змістові елементи повсякденного життя козацтва у підручниках історії України 8 класу (2000–2025 рр.). Уважаємо за доцільне умістити також цю таблицю, яку продублюємо наприкінці роботи у додатках.

Таблиця 2.2.

Змістові елементи повсякденного життя козацтва у підручниках історії України 8 класу (2000–2025 рр.)

Елемент повсякденності	2000–2002 (Власов, Сас)	2008 (Власов, Струкевич, Швидько)	2016 (Власов, Струкевич, Сорочинська, Гісем)	2021 (Власов, Щупак, Гісем)	2025 (НУШ підручники)
Житло (Січ, зимівники)	Згадується Січ як укріплення	Опис Січі, куренів	Деталізовано: Січ, зимівники	Січ + господарські поселення	Повний опис + реконструкції
Харчування	Відсутнє	Майже не подається	Частково через побут	Є згадки (з джерел)	Опис + завдання
Одяг	Відсутній	Ілюстративно	З'являються зображення	Аналіз одягу	Реконструкції, візуалізація
Праця (господарство)	Уходництво (коротко)	Уходництво, рибальство	Господарство, ремесла	Ремесла, торгівля	Системний опис економіки
Військовий побут	Основний акцент	Основний акцент	Поєднання з побутом	Як частина життя	Інтегровано
Соціальна організація	Майже відсутня	Частково (старшина)	Є структура Січі	Детально (рада, кіш)	Повна модель

Жінки в козацькому середовищі	Відсутні	Відсутні	Майже не розкрито	З'являються питання	Окремі згадки
Традиції, звичаї	Відсутні	Побіжно	Частково	Описуються	Детально
Повсякденні практики (життя, побут)	Відсутні	Фрагментарно	Частково	Системно	Повноцінно
Джерела (спогади, описи)	Відсутні	Мінімально	Є (Боплан)	Активно використовуються	Широко використовуються
Візуалізація (ілюстрації)	Мінімальна	Є, але як доповнення	Активніше	Значна	Дуже розвинена

Джерело: розроблено автором на основі [23-49].

Порівняльний аналіз змістових елементів дозволяє чітко простежити розширення уявлення про повсякденне життя козацтва в шкільних підручниках. У виданнях початку 2000-х років фактично представлено лише окремі фрагменти, пов'язані з прикордонним способом життя та військовою діяльністю. Такі елементи, як харчування, одяг, роль жінок або щоденні практики, практично відсутні, що свідчить про домінування подієво-військового підходу.

У підручниках 2008 року відбувається певне розширення змісту за рахунок опису Січі, уходництва, рибальства, проте ці аспекти не формують цілісного уявлення про повсякденність. Вони подаються як додатковий матеріал до основної теми.

У підручниках 2016 року ситуація змінюється: вперше з'являються окремі елементи системного опису побуту, господарства, зимівників, ремесел. Важливим нововведенням стає використання історичних джерел, що дозволяє показати життя козаків через конкретні приклади. У підручниках 2021 року повсякденність набуває більш комплексного характеру. Вона охоплює соціальну організацію, економічну діяльність, культурні практики, з'являються питання, що стимулюють аналіз ролі різних груп, зокрема жінок. Активно використовуються візуальні та текстові джерела. У підручниках 2025 року повсякденне життя козацтва представлено як цілісна система. Включено опис житла, праці, соціальних відносин, традицій, матеріальної культури, а також реконструкції історичного середовища. Таким чином, повсякденність стає не додатковим елементом, а основою для розуміння історичного явища козацтва.

Аналіз змістового наповнення підручників історії України для 8 класу дозволяє виокремити систему елементів повсякденного життя козацтва, яка впродовж 2000-х–2020-х років зазнала послідовного розширення, деталізації та переосмислення. Йдеться не лише про кількісне збільшення інформації, а про зміну самої логіки подачі: від фрагментарних згадок окремих аспектів до формування цілісної моделі життєвого укладу козацької спільноти. Кожен із таких елементів житло, господарство, харчування, одяг, соціальна організація, культурні практики поступово набував самостійного значення в межах навчального матеріалу.

Одним із базових компонентів є житлові умови козацтва, які у підручниках різних періодів подаються з принципово різним рівнем глибини. У підручниках початку 2000-х років Запорозька Січ постає передусім як укріплений військовий центр. Увага концентрується на її оборонному значенні, розташуванні, ролі у протистоянні з татарами та іншими супротивниками. Внутрішній простір Січі майже не аналізується, а житло козаків фактично не розглядається як окремий об'єкт. У підручниках 2008 року з'являється певна конкретизація: вводиться поняття куреня як основної житлової одиниці, однак воно подається описово, без спроби реконструкції повсякденного побуту. Починаючи з підручників 2016 року, структура житлового простору розширюється за рахунок введення зимівників як господарських поселень, що функціонували поза межами Січі. Це дозволяє показати, що життя козаків не обмежувалося лише військовим центром. У підручниках 2021 року ця лінія розвивається: житловий простір розглядається як система, що включає Січ, зимівники, тимчасові й постійні поселення. У сучасних підручниках 2025 року з'являється прагнення до цілісної реконструкції життєвого середовища, де житло пов'язується з господарством, соціальними відносинами і природним середовищем.

Не менш важливим елементом виступає господарська діяльність, яка формує матеріальну основу повсякденного життя. У підручниках початку 2000-х років вона подається через короткі згадки про ухорощування як спосіб освоєння степових територій. Такий підхід не дозволяє побачити економічну різноманітність життя козацтва. У підручниках 2008 року додаються окремі види діяльності, зокрема рибальство та мисливство, однак вони залишаються епізодичними. У виданнях 2016 року господарська діяльність уже представлена як комплексна система: розглядаються різні види промислів, ремесел, землеробства, скотарства. У підручниках 2021 року до цього додається торгівля, що дозволяє розглядати козацтво як активного учасника економічних зв'язків. У підручниках 2025 року господарство описується як взаємопов'язана система, де різні види діяльності поєднуються і залежать від умов довкілля та соціальної організації.

Харчування як елемент повсякденності тривалий час залишалося майже невидимим у шкільному курсі. У підручниках початку 2000-х і 2008 року воно

фактично не згадується, що свідчить про вузьке розуміння історичного матеріалу. У підручниках 2016 року з'являються поодинокі згадки, пов'язані з описом побуту. У підручниках 2021 року цей аспект починає розкриватися через історичні джерела, що дає можливість реконструювати раціон і харчові практики. У підручниках 2025 року харчування розглядається як частина повсякденного життя, пов'язана з господарством, умовами проживання і способом життя.

Одяг і зовнішній вигляд козаків також демонструють поступову еволюцію у їх відображенні у навчальній літературі. У ранніх підручниках цей елемент відсутній, що позбавляє учня можливості сформувати візуальний образ історичного персонажа. У підручниках 2008 року з'являються ілюстрації, однак вони не супроводжуються поясненнями. У 2016 році одяг починає розглядатися як складова матеріальної культури. У підручниках 2021 року учням пропонується аналізувати окремі елементи вбрання, що дозволяє побачити їх соціальне і культурне значення. У підручниках 2025 року використовується реконструктивний підхід, який формує уявлення про цілісний вигляд козака як носія певної культури. Військовий спосіб життя залишається постійним елементом упродовж усього періоду, однак змінюється його роль. У підручниках початку 2000-х років він фактично визначає весь образ козацтва. У підручниках 2008 року ця домінанта зберігається. У 2016 році військова діяльність починає розглядатися у взаємозв'язку з іншими аспектами життя. У підручниках 2021 і 2025 років вона вже інтегрована в загальну систему повсякденних практик, що дозволяє уникнути однобічного образу козака як виключно воїна.

Можна сказати, що соціальна організація козацтва проходить шлях від мінімального представлення до системного аналізу. У ранніх підручниках згадуються лише окремі елементи, пов'язані зі старшиною. У підручниках 2008 року структура Січі подається більш чітко, однак без глибокого аналізу. У 2016 році формується системне уявлення про органи управління. У підручниках 2021 і 2025 років соціальна організація розглядається як основа повсякденного життя, що визначає взаємодію між членами спільноти. Традиції, звичаї та релігійне життя поступово входять до змісту підручників. У початковий період вони практично відсутні. У підручниках 2008 року з'являються окремі згадки. У 2016 році ці

елементи починають розкриватися більш послідовно. У підручниках 2021 року вони стають важливою складовою культурного життя. У підручниках 2025 року традиції і релігія інтегруються в загальну характеристику козацького середовища.

Особливе значення має включення теми жінок і родинного життя. У підручниках 2000-х і 2008 року цей аспект повністю відсутній. У 2016 році він також майже не розглядається. Лише у підручниках 2021 року з'являються перші спроби звернути увагу на участь жінок у козацькому середовищі. У підручниках 2025 року ця тема частково розширюється, однак її представлення залишається обмеженим, що свідчить про збереження певних стереотипів у шкільній історії.

Матеріальна культура козацтва також демонструє поступове розширення. У ранніх підручниках вона зводиться до опису зброї. У 2008 році додаються символи влади. У 2016 році розширюється перелік предметів. У підручниках 2021 і 2025 років матеріальна культура розглядається як комплекс, що включає одяг, клейноди, предмети побуту і господарські знаряддя (таб.2.3). Уважаємо за доцільне умістити також цю таблицю.

Таблиця 2.3.

Еволюція змістового наповнення повсякденного життя козацтва у підручниках історії України 8 класу (2000–2025 рр.)

Елемент повсякденного життя	2000–2002	2008	2016	2021	2025
Житловий простір (Січ, курені, зимівники)	Січ як укріплення без внутрішнього аналізу	Курені згадуються описово	Введено зимівники, розширення структури	Система поселень, функції житла	Комплексна модель житлового середовища
Господарська діяльність (промисли, ремесла, землеробство)	Уходництво як єдина форма	Додаються рибальство, мисливство	Розширення до багатокомпонентної системи	Додається торгівля, економічні зв'язки	Цілісна економічна система
Харчування	Відсутнє	Відсутнє	Фрагментарні згадки	Реконструкція через джерела	Системний опис як частини побуту
Одяг та зовнішній вигляд	Не розглядається	Ілюстративне подання без пояснення	Частковий опис як елемент культури	Аналіз елементів одягу	Реконструкція образу козака
Військовий спосіб життя	Абсолютна домінанта	Домінує, доповнюється описами	Поєднується з іншими аспектами	Інтегрується у повсякденність	Один із компонентів системи життя

Соціальна організація (рада, кіш, старшина)	Фрагментарні згадки	Частковий опис	Систематизована структура	Деталізована модель управління	Інтегрована у повсякденні практики
Повсякденні практики (режим життя, заняття)	Відсутні	Епізодичні згадки	Частково розкриваються	Системне представлення	Повноцінна реконструкція
Традиції та звичаї	Відсутні	Побіжні згадки	Часткове висвітлення	Системний опис	Інтегровані в культурну модель
Релігійне життя	Майже не подається	Згадується	Частково розкривається	Розглядається як частина життя	Інтегроване у повсякденність
Жінки та сімейні відносини	Повністю відсутні	Відсутні	Майже не представлені	Часткове включення	Обмежене, але наявне
Матеріальна культура (зброя, клейноди, побутові речі)	Лише зброя	Додаються символи влади	Розширення переліку	Комплексний опис	Системне представлення

Отже, узагальнені в таблиці 2.3. дані демонструють чітку еволюцію змістового наповнення підручників: від фрагментарного і обмеженого висвітлення окремих аспектів життя козацтва у 2000-х роках до їх системного, комплексного представлення у сучасних виданнях. Якщо на ранньому етапі домінував військовий компонент, то у підручниках 2020-х років повсякденне життя розглядається як багатовимірна система, що охоплює житлові умови, господарство, соціальні відносини, культурні та релігійні практики, що забезпечує більш повне розуміння козацтва як історичного явища.

Аналіз змісту підручників історії України для 8 класу дозволяє виявити низку доволі стійких обмежень, які зберігаються навіть попри розширення тематики повсякденного життя козацтва у сучасних виданнях. Передусім привертає увагу домінування узагальненого героїзованого образу козака як воїна та захисника. Такий формат подачі навчального матеріалу частково зумовлений виховними завданнями шкільного курсу, однак він звужує можливості глибшого аналізу історичної реальності. Поза межами детального розгляду залишаються складні умови існування: нестабільність господарської діяльності, залежність від природних факторів, небезпеки прикордонного середовища, напружені взаємини всередині спільноти. У підсумку формується уявлення про відносно впорядковане і стабільне середовище, яке не відображає повною мірою динамічний і суперечливий характер козацького життя.

Відчутною проблемою виступає нерівномірність у висвітленні окремих складових повсякденного життя. Житлові форми, військова організація та окремі напрями господарської діяльності подаються достатньо розгорнуто, тоді як інші важливі аспекти залишаються другорядними. Харчування, родинні відносини, виховання дітей, повсякденні труднощі, способи пристосування до природного середовища висвітлюються фрагментарно або згадуються побіжно. Внаслідок такої диспропорції окремі елементи не поєднуються у цілісну систему, а сприймаються як ізольовані факти. Відсутність внутрішніх зв'язків між різними сторонами життя ускладнює формування повного уявлення про функціонування козацької спільноти у конкретних історичних умовах.

Суттєвим обмеженням залишається слабе представлення жіночого досвіду та родинного середовища. У більшості підручників інформація про участь жінок у господарській діяльності, організації побуту, підтримці соціальних зв'язків подається мінімально або відсутня. Хоча усвідомлюємо, що культуру того часу творили чоловіки – вона мала маскулінний характер. Не розкривається значення родини як базової соціальної одиниці, яка забезпечувала відтворення повсякденних практик і підтримувала стабільність спільноти. Така однобічність призводить до формування уявлення, у якому переважає чоловічий військовий досвід, тоді як реальне життя включало значно ширший спектр соціальних ролей і взаємодій.

Обмеженням залишається і використання різноманітних джерел для відтворення повсякденного життя. У підручниках переважають узагальнені описи та окремі ілюстрації, що не дозволяє повною мірою передати багатогранність історичного досвіду. Недостатньо залучаються матеріали локального характеру, свідчення різних соціальних груп, регіональні особливості, які могли б суттєво розширити уявлення про козацьке середовище. Через це навчальний матеріал набуває уніфікованого характеру, а різноманітність форм життя залишається поза увагою.

Важливим недоліком виступає також відсутність чіткого розмежування між різними умовами існування. Життя козацтва подається як відносно однорідне, хоча на практиці воно значною мірою залежало від природного середовища, господарської спеціалізації, характеру контактів із сусідніми територіями.

Відмінності між степовими районами, прикордонними зонами та осілими поселеннями майже не відображаються, що призводить до спрощення історичної картини.

Окреслені обмеження визначають основні напрями подальшого розвитку змісту підручників. Доцільним виглядає поглиблення висвітлення повсякденного життя через включення більш широкого кола аспектів, пов'язаних із реальними умовами існування, соціальними взаємодіями та економічною діяльністю. Важливим напрямом є розширення джерельної бази, що дозволяє відобразити різні варіанти історичного досвіду, а також активніше використання матеріалів локального рівня для показу регіональних відмінностей.

Перспективним виступає посилення уваги до індивідуального і родинного виміру, що дає можливість розкрити історичні процеси через конкретні життєві ситуації. Включення різних соціальних груп, деталізація повсякденних практик, розкриття взаємозв'язків між окремими аспектами життя сприятимуть формуванню більш повного і реалістичного уявлення про козацьке середовище.

Узагальнення свідчить про поступове ускладнення змісту підручників, однак подальший розвиток потребує більш глибокого і системного підходу до висвітлення повсякденного виміру історії.

У другому розділі простежено, як у шкільних підручниках історії України для 8 класу змінювалося висвітлення повсякденного життя козацтва впродовж 2000-х– 2020-х років. Проведений аналіз показав, що зміни у змісті підручників були пов'язані не лише з авторським баченням, а й із загальним розвитком шкільної історичної освіти, оновленням державних стандартів, навчальних програм і підходів до викладання історії. На початку досліджуваного періоду в центрі уваги переважали воєнні події, походи, повстання, діяльність гетьманів та політичні процеси. Життя козаків у щоденному вимірі згадувалося побіжно і не мало самостійного значення. Уже в підручниках 2008 року з'явилося дещо більше описів побуту, однак основний акцент залишався на державотворчих і військовополітичних питаннях. Важливий перелом відбувся у підручниках 2016 року, де повсякденна проблематика почала виходити на помітніше місце через окремі практичні заняття, роботу з джерелами, описи побуту, традицій і

господарського життя. У підручниках 2021 і 2025 років повсякденне життя козацтва вже подається значно повніше: увага приділяється житлу, праці, одягу, звичаям, соціальній організації, матеріальній культурі, а сам образ козака поступово переходить від суто військового до більш людяного і соціально наповненого.

Порівняльний аналіз підручників дав змогу встановити, що впродовж досліджуваного періоду відбулося поступове розширення змістових елементів, через які розкривається козацьке повсякдення. Якщо у ранніх виданнях переважали лише згадки про Січ, військовий побут і прикордонний спосіб життя, то в новіших підручниках уже з'являються господарська діяльність, зимівники, ремесла, торгівля, елементи харчування, одяг, традиції, релігійне життя, клейноди, побутові речі, а також окремі спроби звернути увагу на жінок і родинне середовище. Разом із тим аналіз виявив і низку проблем. Зберігається героїзований образ козака, недостатньо розкрито складні сторони щоденного життя, слабо представлено жіночий досвід, родинні відносини та регіональні відмінності, а частина важливих аспектів і далі подається фрагментарно.

Отже, розвиток шкільних підручників упродовж 2000-х–2020-х років засвідчує помітний рух у бік більш глибокого і багатовимірного висвітлення козацького життя, однак повне відтворення повсякденного світу козацтва ще потребує подальшого розширення, деталізації та зв'язку з сучасними науковими підходами до історії повсякденності.

РОЗДІЛ 3 МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ У КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Сучасна методика навчання історії в Україні поєднує зміст навчального матеріалу з активною роботою учнів і орієнтує освітній процес на розуміння, а не на запам'ятовування. Вивчення історії зазвичай передбачає пояснення подій, визначення причин їх виникнення, аналіз наслідків і встановлення зв'язків між окремими явищами. Учень має не лише відтворити інформацію, а й показати, як змінювалися суспільні відносини, які чинники впливали на перебіг подій і як різні групи населення діяли в конкретних історичних умовах.

У працях О. Пометун наголошено, що навчання історії спрямовується на формування історичного мислення. Йдеться про здатність працювати з письмовими й візуальними джерелами, зіставляти інформацію, виявляти відмінності у поглядах, аналізувати позиції історичних діячів і соціальних груп, а також формулювати обґрунтовані висновки. Значення має вміння ставити запитання до джерела, визначати його походження, мету створення і рівень достовірності. Робота з різними матеріалами допомагає уникати однобічного сприйняття історичних подій і формує навички критичного мислення [34, с.9].

Використання матеріалів повсякденного життя поглиблює розуміння історії, оскільки дозволяє розкрити події через досвід людей. Опис умов проживання, господарської діяльності, ремесел, традицій, норм поведінки і взаємин між різними соціальними групами надає можливість побачити, як історичні процеси впливали на щоденне життя. Завдяки цьому навчальний матеріал стає зрозумілішим і конкретнішим, а історія сприймається як процес, пов'язаний із реальними людьми, їхніми потребами, інтересами та діяльністю.

У науково-методичних дослідженнях З. Забудкової наголошується, що шкільний курс історії має відображати не лише політичні події, а й соціальне середовище, культурні процеси, побут і щоденну діяльність населення. Звернення до повсякденного життя дає можливість пояснити, як функціонувало суспільство, які чинники впливали на поведінку людей, яким чином формувалися соціальні відносини, норми і традиції. Аналіз господарських занять, умов проживання, ролей у громаді та взаємодії між різними соціальними групами дозволяє глибше

зрозуміти зміст історичних процесів і пов'язати події з реальним життям людей [6, с.59]. У такому ракурсі козацтво постає не лише як військове явище, а як складна соціальна спільнота зі своєю внутрішньою організацією, формами господарювання, системою цінностей і повсякденними практиками.

Окрема увага в українській педагогічній думці приділяється інтерактивним і діяльнісним методам навчання, що обґрунтовано у працях О.І. Пометун, Г.О. Фрейман. У межах означеного підходу засвоєння історичного матеріалу пов'язується з активною участю учнів у навчальному процесі, коли робота з інформацією включає аналіз, обговорення, порівняння та узагальнення. Навчальна діяльність організовується таким чином, щоб учень не лише сприймав готові знання, а самостійно їх опрацьовував, встановлював причинно-наслідкові зв'язки, оцінював історичні події та формулював обґрунтовані висновки. Зміст тем, пов'язаних із повсякденним життям, розширює можливості для реалізації інтерактивної взаємодії, оскільки робота з матеріалами побуту, соціальних відносин, господарської діяльності та культурних практик передбачає виконання різних пізнавальних завдань. Учні аналізують життєві ситуації, порівнюють умови існування різних соціальних груп, реконструюють окремі фрагменти історичної реальності, інтерпретують поведінку людей у межах історичного контексту. Організація навчання на основі діяльності сприяє глибшому розумінню історичних процесів, розвитку критичного мислення та формуванню стійких знань, що базуються на усвідомленні змісту [34, с.23].

У методичних працях А.М. Пижик, Г.С. Черевичного акцентується увага на необхідності використання різних типів історичних джерел і навчальних матеріалів під час викладання історії. Ефективність навчання пов'язується з поєднанням текстових, візуальних і описових матеріалів, які дають можливість відтворити уявлення про життя людей у минулому. Залучення документів, ілюстрацій, побутових описів, свідчень сучасників розширює пізнавальні можливості учнів і дозволяє працювати з історією як з багатовимірним процесом, що відображає різні сторони суспільного розвитку [38, с.70].

Використання таких матеріалів сприяє формуванню цілісного уявлення про історичну епоху, оскільки поєднує факти з конкретними прикладами життя. Учні

отримують змогу не лише дізнаватися про події, а й аналізувати умови існування населення, особливості побуту, характер праці, взаємини між соціальними групами. Робота з різними джерелами розвиває навички інтерпретації, порівняння та критичного оцінювання інформації.

Історія повсякденності у межах такого підходу розглядається як дієвий інструмент формування історичної компетентності, оскільки забезпечує зв'язок між фактами і реальним життям, сприяє глибшому розумінню історичних процесів і допомагає учням усвідомити зміст історії через діяльність і досвід людей.

Методика вивчення повсякденного життя козацтва спирається на систему принципів, що визначають логіку організації навчального процесу і характер роботи учнів з історичним матеріалом. На нашу думку, слід виділити принцип діяльнісної спрямованості, який передбачає організацію навчання через активну пізнавальну діяльність. Засвоєння матеріалу про житло, господарство, одяг, традиції пов'язується з виконанням аналітичних завдань, у межах яких учні встановлюють зв'язки між умовами життя і характером діяльності, пояснюють причини формування побутових практик, узагальнюють отримані результати. Робота з таким змістом дозволяє розкрити залежність способу життя від природного середовища, військової організації, господарських потреб, а також сприяє формуванню вмінь пояснювати історичні явища на основі фактів і логічних міркувань.

На нашу думку, слід виділити принцип опори на історичні джерела, який забезпечує відтворення реальних умов існування козацтва через використання різноманітних матеріалів. Описи сучасників, ілюстрації, археологічні дані, реконструкції дозволяють сформувати уявлення про організацію житлового простору, характер господарської діяльності, особливості побуту і соціальних відносин. Робота з джерелами передбачає аналіз змісту, виявлення ключових відомостей, зіставлення інформації з різних матеріалів, уточнення деталей. Така діяльність сприяє розвитку вмінь інтерпретувати інформацію, робити висновки та формувати цілісне бачення історичної реальності.

На наш погляд, варто виділити принцип проблемності, що орієнтує навчальний процес на постановку запитань, які потребують пояснення. Аналіз

причин вибору певних видів діяльності, впливу природних умов на побут, особливостей соціальної організації та труднощів повсякденного життя сприяє формуванню здатності працювати з проблемними ситуаціями. Обговорення різних варіантів відповідей, аргументація власної позиції, встановлення причиннонаслідкових зв'язків забезпечують розвиток логічного мислення і поглиблюють розуміння історичних процесів.

Крім того, слід виділити принцип наочності, який реалізується через використання візуальних матеріалів. Зображення Січі, елементів житла, одягу, предметів побуту, реконструкції середовища дозволяють конкретизувати знання і відтворити уявлення про організацію життя. Робота з такими матеріалами включає опис, визначення функцій об'єктів, встановлення зв'язків між окремими елементами середовища. Візуалізація забезпечує глибше сприйняття навчального матеріалу і сприяє формуванню цілісного уявлення про історичну реальність.

Також, слід виділити принцип порівняння, який передбачає зіставлення умов життя козацтва з іншими історичними періодами або сучасністю. Аналіз відмінностей у господарській діяльності, побуті, соціальних відносинах дозволяє пояснити вплив історичних умов на формування способу життя. Думаємо, що робота сприяє усвідомленню історичного розвитку як процесу змін, що відбуваються під впливом конкретних чинників, і формує здатність пояснювати відмінності між різними історичними епохами.

Практичне опрацювання теми про повсякденне життя українського козацтва доцільно будувати не на загальних уявленнях про Січ і козацькі походи, а на реальних навчальних матеріалах, уже закладених у підручниках для 8 класу. Найзручнішою основою для методичної розробки слугує поєднання двох типів навчального матеріалу. Перший тип дає фактичний опис середовища, побуту, господарства й організації життя. Другий тип пропонує вже готові завдання для аналізу документів, зображень і побутових деталей. У підручнику В. Власова, О. Панаріна, Ю. Топольницької для 8 класу такий матеріал зосереджено насамперед у параграфі про походження козацтва і Запорозьку Січ, а також у практичному занятті «Військове мистецтво, традиції та побут українського козацтва» [33]. У підручнику І. Щупака для 8 класу практичний блок «Соціальна організація, побут і

військова майстерність українського козацтва» вже прямо орієнтує вчителя на роботу з елементами щоденного життя, документом, клейнодами, харчуванням, житлом і нормами співжиття. У повторному виданні підручника І. Щупака 2025 року назва

«Соціальна організація, побут і військова майстерність українського козацтва. Реєстрове козацтво» винесена вже в окремий параграф, що відкриває ширші можливості для побудови повноцінного уроку або навіть зведеного заняття [50]. У підручнику В. Власова 2025 року окремий блок про побут і військову майстерність також зафіксований у структурі змісту. Усе назване дозволяє оперти методичну розробку не на припущення, а на реальний навчальний матеріал, яким учитель користується в сучасній школі [27].

Найпродуктивнішим виглядає проведення уроку, у якому повсякденне життя розкривається через п'ять змістових ліній: простір проживання, господарська праця, харчування, соціальні норми і звичаї, а також поєднання військового й буденного в житті козака. Саме названі лінії добре забезпечені підручковим матеріалом. Наприклад, у параграфі Власова про походження козацтва наведено відомості про зимівники, які пояснюються одночасно як житло, хутір і форма ведення господарства на Запорозжжі. Там само вказано, що в безпечнішій північній

частині освоєних земель козаки займалися хліборобством, городництвом, садівництвом, ремеслами, вирощували коней, велику і дрібну худобу, а серед ремісничих спеціальностей згадано теслів, стельмахів, ковалів, зброярів, кожум'як, шевців, бондарів. Додано й важливу побутову деталь: кожен козак часто виступав і як торгівець, бо продавав або міняв здобуте у бою чи зароблене власною працею. У тому самому параграфі описано внутрішній простір Січі: майдан із православною церквою, курені, оселі старшини, канцелярію, склади, арсенали, ремісничі майстерні та торгові лавки. Для учня названий набір фактів важливий тим, що руйнує однобічний образ козака лише як воїна і показує середовище, де одночасно існували військова служба, ремесло, торгівля, господарство і релігійне життя.

Початок уроку доцільно побудувати на візуальному й емоційному входженні в тему. У підручнику Віталія Власова [27] подано картину О. Сластіона «Проводи на Січ» із завданням визначити, хто проводить молодого козака, кого зображено в

білому вбранні, що робить та людина, а також уявити власні почуття на місці героя картини. Назване завдання має не декоративне, а повністю методичне значення. Воно переводить розмову з героїчної схеми в людський вимір: учні починають бачити не абстрактне військо, а юнака, родину, момент відходу з дому, емоцію прощання, релігійний супровід, психологічну напругу. На вступному етапі вчитель може поставити кілька чітких запитань: чи можна зрозуміти повсякденне життя козака лише за описом битв, хто залишався за межами військового простору, що означав відхід на Січ для родини, яку роль відігравала віра. Уже після короткого обговорення доцільно вивести на дошку тему уроку й дослідницьке питання: як був організований звичайний день козака і від чого залежав його спосіб життя. Перевага подібного входу полягає в тому, що він одразу задає людський масштаб розмови.

Далі варто перейти до першого змістового вузла, простору проживання. Для роботи з названим матеріалом найбільш придатні фрагменти підручника Власова про зимівник, Січ і курінь. Учням можна дати завдання не просто переказати текст, а скласти схему козацького простору. В одній колонці фіксується зимівник, у другій Січ, у третій курінь. На підставі тексту учні мають визначити, хто жив у кожному типі простору, яке призначення він мав, у якій частині року або за яких обставин використовувався. Підручник прямо подає, що зимівник служив і формою житла, і формою господарства, використовувався для утримання худоби взимку, а згодом перетворювався на зимове помешкання людей і економічний осередок. У межах Січі розташовувалися курені, майдан, церква, майстерні, торгові лавки. Також вказано, що на Січі постійно стояла військова залога чисельністю 2–3 тисячі осіб, а більшість козаків проживала поза її межами в зимівниках. Після опрацювання інформації учні роблять висновок: Січ не була єдиним місцем повсякденного життя, вона виконувала передусім військово-адміністративну функцію, тоді як повний життєвий простір козацтва охоплював і господарські поселення. Для закріплення можна використати малюнок-реконструкцію козацького зимівника та макетреконструкцію Запорозької Січі. Учням пропонується назвати по три ознаки, які відрізняють побутове поселення від військового центру. Подібне завдання

формує просторове мислення і дозволяє перейти від словесного опису до розуміння структури середовища.

Другий змістовий вузол пов'язаний із працею і господарством. Саме тут часто виникає найбільший розрив між шкільним стереотипом і реальним матеріалом підручника. Щоб подолати названий розрив, корисно запропонувати учням мікродослідження «Чим займався козак, коли не воював». Основою слугують конкретні факти з параграфа Власова: хліборобство, городництво, садівництво, скотарство, ремесла, торгівля. Учитель може дати групам різні питання: чому в степовій зоні важливим було конярство, для чого козакам потрібні були ковалі й зброярі, чому в козацькому середовищі з'являються шевці й бондарі, як торгівля поєднувалася з військовим життям. Після обговорення групи складають короткі висновки. Наприклад, коваль і зброяр були потрібні не лише для війни, а й для щоденного обслуговування господарства; бондар був необхідний для зберігання продуктів; швець забезпечував взуттям у поході і в побуті; стельмах працював на потреби перевезення. Для більш глибокого опрацювання доречно підключити практичне заняття Власова 2021 року, де окреме запитання прямо стосується ремісничих спеціальностей і пропонує пояснити, чому козаки знали на багатьох ремеслах і чим названі знання були корисні в козацькому житті. Подібне поєднання інформаційного та практичного блоків дозволяє будувати урок на послідовній логіці: спочатку факт, далі пояснення його життєвої необхідності [27].

Третій змістовий вузол стосується харчування і побутової невибагливості.

Найкращим матеріалом для роботи тут виступає практичний блок у підручнику І. Щупака, де вміщено уривок із літопису Григорія Граб'янки. У тексті прямо сказано, що козаки звикли до недоїдання, спраги, спеки та інших незгод просто неба; їхнім харчем було квашене тісто, яке варили і називали соломахою; їжа з рибою вважалася доброю трапезою; проживали вони в куренях по сто п'ятдесят чоловік, а крадіжка суворо каралася. У підручнику до фрагмента вже подано два влучні запитання: про які козацькі традиції свідчить документ і чим зумовлювалася невибагливість у їжі та побутових умовах. Для уроку названий уривок має велику цінність, бо дає відразу кілька побутових деталей, без яких тема лишається абстрактною. Учитель може запропонувати учням виписати з документа

всі слова, пов'язані з повсякденністю, а потім розподілити їх на чотири групи: їжа, житло, умови життя, норми поведінки. Після короткого обговорення робиться висновок, що харчування в козацькому середовищі визначалося не розкішшю, а потребою виживання, мобільністю, воєнними умовами і способом організації простору. Поруч із документом Щупака доцільно використати й джерело з практичного заняття Власова, де через Боплана розкривається поєднання суворого дотримання постів із високою вимогливістю до тверезості під час війни. Завдяки такому зіставленню учні бачать не один побутовий штрих, а ширшу модель щоденного життя, у якій релігійність, харчові обмеження, витривалість і військова дисципліна тісно пов'язані між собою [50].

Четвертий змістовий вузол пов'язаний із соціальними нормами, правилами співжиття і владою. Саме тут добре працюють фрагменти Віталія Власова про побратимство, умову прийняття до козацького товариства, раду, кіш, курені та клейноди. У параграфі прямо сказано, що козаком міг стати будь-хто за умови визнання православ'я, а з моменту прийняття до козацького товариства кожен мусив дотримуватися усталених звичаїв і традицій. Названо також закон козацького побратимства і найтяжчу кару за злочини проти членів січового товариства. Далі підручник подає інформацію про раду як орган влади, про 38 куренів, кошову старшину, повноваження кошового отамана, судді, писаря та осавула, а також про козацькі клейноди. На практичному рівні матеріал легко перетворюється на рольову вправу. Частина класу отримує завдання відтворити засідання військової ради, інша частина готує короткі довідки про функції кошового, писаря, судді, довбиша. Після названої роботи вчитель ставить питання: чому побут і влада в козацькому середовищі не можна розділяти, як порядок у спільноті впливав на виживання, чому навіть дрібна крадіжка каралася так суворо. Для закріплення варто використати елемент із практичної роботи Щупака, де учням пропонується історичне лото з клейнодами і складання речень про життя українського козацтва з назвами названих символів. Тут навчальна користь полягає в тому, що клейноди перестають бути просто переліком музейних речей і входять у розмову про управління, організацію життя і дисципліну.

П'ятий змістовий вузол охоплює поєднання військового і буденного. Саме в названому місці варто уникати поділу на «побут окремо» і «військо окремо», бо підручники показують їх нерозривність. У практичному занятті Власова вміщено запитання про порівняння свідчень Боплана щодо козацького табору з реконструкціями, а також про причини назви «рухома фортеця» і про переваги та недоліки козацького війська. У тому самому блоці є запитання про ремісничі спеціальності, заняття жінок і риси характеру козаків. Для вчителя названий набір завдань зручний тим, що дозволяє показати військову вправність як частину повсякденного існування, а не як епізодичний сюжет. На уроці доречно поставити учням проблемне питання: чи можна відокремити козацький табір від козацького побуту. Після роботи з текстом і реконструкціями учні доходять висновку, що табір, зброя, вози, ремесла, харчування, дисципліна і взаємодопомога становили єдину систему. Саме з неї постала назва «рухома фортеця». Для перевірки розуміння можна запропонувати мініесе на тему «Чому звичайний день козака вимагав не меншої витривалості, ніж бій». Названа вправа добре підсумовує попередні спостереження над житлом, їжею, працею, нормами співжиття і військовим порядком.

У межах одного уроку або здвоєного заняття доцільно завершити роботу реконструкцією «Один день козака». Названу вправу не слід перетворювати на довільне фантазування. Опора має бути лише на ті факти, які вже зафіксовані в опрацьованих матеріалах. Учням пропонується коротка форма плану: місце перебування, ранкові дії, праця або військове чергування, їжа, спілкування з товариством, участь у раді або виконання розпоряджень, вечірній побут. В описах мають обов'язково з'явитися зимівник або Січ, курінь, один із видів праці, бодай одна деталь харчування, одна норма співжиття, один елемент матеріальної культури. Подібна реконструкція спирається на вже названі факти з підручників: курені, зимівники, хліборобство, ремесла, торгівлю, соломаху, рибу, побратимство, клейноди, військову раду. Для сильніших учнів можна дати складніший варіант: описати один день не січовика, а мешканця зимівника, аби вони побачили різницю між військовим центром і господарським осередком. Назване розмежування

особливо важливе, бо саме воно допомагає уникнути спрощення, коли все козацьке життя зводиться лише до фортеці й бою.

Підсумковий етап уроку доцільно побудувати на короткому аналітичному порівнянні, яке допоможе учням узагальнити отримані знання та усвідомити особливості повсякденного життя українського козацтва. Найбільш ефективною формою такої роботи є не загальне запитання на кшталт «чим козаки відрізнялися від сучасних людей», а зіставлення за кількома конкретними критеріями: простір життя, характер праці та норми співжиття. Учні мають визначити, чому козацьке житло поєднувало функції побутового й оборонного об'єкта, чому господарська діяльність вимагала володіння різноманітними практичними навичками, а також чому дотримання суворих правил поведінки було необхідною умовою існування козацької спільноти. Доцільно запропонувати школярам навести приклади з опрацьованих джерел, ілюстрацій або текстів підручника, які підтверджують зроблені висновки. Такий підхід сприяє розвитку вмінь аналізувати історичні факти, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та формулювати аргументовані судження.

Після обговорення вчитель може повернутися до образу козака, сформованого на початку уроку, і запропонувати учням назвати нові слова та поняття, які точніше характеризують козацьке повсякдення. Якщо на початковому етапі переважали визначення «воїн», «сміливий», «захисник», то наприкінці уроку перелік зазвичай розширюється такими характеристиками, як ремісник, хлібороб, мешканець зимівника, член товариства, учасник ради, господар, батько родини, людина суворого побуту. Саме зміна понятійного апарату учнів свідчить про досягнення очікуваних результатів навчання, оскільки демонструє перехід від поверхового сприйняття історичного явища до його більш глибокого розуміння. Учні починають усвідомлювати, що козацтво було не лише військовою силою, а й специфічною формою організації суспільного життя зі своїми господарськими, соціальними та культурними особливостями. Це сприяє формуванню цілісного уявлення про минуле та розвитку історичного мислення.

У структурі сучасних підручників такий підхід уже знайшов своє відображення. У підручнику О. Щупака 2021 року питання побуту, соціальної

організації та військової діяльності козаків інтегровані у практичну роботу, що дозволяє розглядати повсякденність у взаємозв'язку з іншими аспектами життя. У виданні 2025 року зазначена тематика отримує ще більшу увагу, оскільки матеріал про повсякденне життя козацтва винесено в окремий параграф. Подібну тенденцію можна простежити і в підручниках В. Власова: у виданні 2021 року побут і традиції козаків представлені у форматі практичного заняття, тоді як у підручнику 2025 року відповідний зміст закріплено як самостійний структурний елемент навчального матеріалу. Це свідчить про посилення уваги авторів до соціокультурної історії та прагнення відійти від виключно політико-військового висвітлення минулого.

Для сучасної шкільної практики зазначені зміни мають важливе методичне значення. Учитель отримує достатню підручкову базу для організації повноцінного уроку, присвяченого повсякденному життю козацтва, без необхідності постійного звернення до додаткових джерел. Наявність різноманітних текстових, візуальних і практичних матеріалів створює умови для використання інтерактивних методів навчання, розвитку дослідницьких умінь та формування стійкого пізнавального інтересу до історії України.

Таблиця 3.1.

Практична реалізація вивчення теми «Повсякденне життя українського козацтва» на основі матеріалів підручників 8 класу

Етап уроку	Конкретний матеріал підручника	Факти і приклади для опрацювання	Вид роботи	Очікуваний результат
Актуалізація знань	В. Власов, О. Панарін, Ю. Топольницька, 8 клас, § 11 «Походження українського козацтва. Запорозька Січ»; картина О. Сластіона «Проводи на Січ»	Увага переноситься з образу козака-воїна на людину, яка залишає дім, родину, звичне середовище; обговорюються проводи на Січ, роль родини, релігійний супровід	Вступна бесіда за ілюстрацією, короткі відповіді на запитання	Учні переходять від загального образу козака до розуміння людського виміру козацького життя
Постановка проблеми	Тема практичного заняття у Власова 2021: «Військове мистецтво, традиції та побут українського козацтва»	Саме формулювання теми дає підставу розглядати козацтво не лише через битви, а через побут, звичаї, ремесла, житло	Формулювання проблемного питання: «Як жив козак у звичайний день?»	Учні розуміють напрям дослідження уроку: побут, праця, простір життя, норми співжиття

Вивчення житлового простору	Власов 2021, § 11; Щупак 2025, § 11	Січ як військово-адміністративний центр; курінь як місце проживання; зимівник як житло і господарський осередок; на Січі були майдан, церква, канцелярія, склади, майстерні, крамниці; більшість козаків жила не лише в Січі, а й у зимівниках	Робота в групах із текстом та ілюстраціями; побудова схеми «Січ - курінь - зимівник»	Учні розрізняють військовий центр і господарське поселення, розуміють, що козацький побут не обмежувався Січчю (
Аналіз господарської діяльності	Власов 2021, § 11	У підручнику названо хліборобство, городництво, садівництво, скотарство, конярство, ремесла, торгівлю; згадані ковалі, зброярі, кожум'яки, шевці, бондарі, теслі, стельмахи	Групове завдання «Чим займався козак, коли не воював?»; складання переліку занять і пояснення, для чого вони були потрібні	Формується уявлення про козацтво як соціальне середовище праці, а не лише військову силу
Опрацювання харчування	Щупак 2021, § 17– 18, документ із літопису Григорія Граб'янки	У документі згадано квашене тісто, соломаху, рибу; підкреслено звичку до скромної їжі, витривалість, невибагливість у побуті	Робота з документом; виписування слів, що стосуються їжі, побуту, умов життя	Учні бачать реальні риси козацького побуту, а не умовний «парадний» образ козака
Аналіз соціальної організації	Власов 2021, § 11; Щупак 2021, § 17– 18	Рада, кіш, старшина, кошовий отаман, писар, суддя, осавул; закон побратимства; суворе покарання за злочини; міжстановий характер козацтва	Мінірольова гра «Козацька рада»; короткі картки з функціями старшини	Учні усвідомлюють, що повсякденне життя спиралося на порядок, виборність, дисципліну і колективну відповідальність
Робота з матеріальною культурою	Щупак 2021, блок «Історичне лото»; Щупак 2025, § 11	Клейноди як частина повсякденного і владного простору; не лише зброя,	«Історичне лото»: співвіднесення назв і зображень	Учні поєднують матеріальну культуру з реальним

		а й символи організації життя козацької спільноти	клейнодів; складання речень із назвами предметів	функціонуванням козацького середовища
Поєднання військового і буденного	Власов 2021, практичне заняття § 15	У практичному блоці поєднано військове мистецтво, традиції і побут; є завдання про ремесла, табір, риси характеру козаків, життя жінок у козацькому середовищі	Порівняльна бесіда: що належить до військового життя, а що — до буденного; пошук перетину між двома сферами	Учні розуміють, що військовий порядок був частиною щоденного життя, а не окремою сферою існування

Реконструкція повсякденності	Щупак 2025, § 11; Власов 2021, § 11, § 15	Опора на вже вивчені факти: зимівник, курінь, ремесло, соломаха, рибальство, рада, побратимство, клейноди	Письмова реконструкція «Один день козака» за чітким планом: де жив, що робив, що їв, з ким взаємодіяв, які правила мусив виконувати	Формується цілісне уявлення про козацький побут через зв'язок між фактами, а не через окремі фрагменти
Узагальнення	Власов 2021; Щупак 2021; Щупак 2025	Порівняння Січі і зимівника, праці і війська, побуту і дисципліни, харчування і умов життя	Узагальнююча таблиця або короткий письмовий висновок	Учні переходять від набору фактів до розуміння козацтва як цілісного соціального світу

Джерело: розроблено автором.

Представлені в таблиці рекомендації сформовано з урахуванням вікових особливостей учнів 8 класу, змісту чинних навчальних програм та специфіки тематики історії повсякденності. Вибір запропонованих форм роботи обумовлений необхідністю забезпечити поєднання предметних історичних знань із розвитком аналітичних, комунікативних та дослідницьких умінь здобувачів освіти.

Особливість вивчення історії повсякденного життя полягає в тому, що увага зосереджується не лише на політичних подіях і діяльності визначних історичних діячів, а й на життєвому досвіді пересічної людини, умовах праці, навчання, сімейних відносинах, побуті, дозвіллі та культурних практиках різних історичних епох. Саме тому запропоновані в таблиці форми роботи орієнтовані на залучення учнів до активного аналізу історичного матеріалу та самостійного формування висновків.

Застосування історичних джерел дозволяє безпосередньо ознайомити учнів зі свідченнями минулого та сформувані навички критичного аналізу інформації. Робота зі спогадами, листами, уривками щоденників, статистичними матеріалами та візуальними джерелами сприяє глибшому розумінню особливостей повсякденного життя різних соціальних груп і допомагає побачити історичний процес через призму людського досвіду.

Використання порівняльних завдань обрано для формування здатності виявляти спільні та відмінні риси між різними історичними періодами. Порівняння умов життя населення, освітніх можливостей, традицій харчування або організації

праці дає можливість простежити зміни, що відбувалися в суспільстві, та визначити чинники, які впливали на трансформацію повсякденних практик.

Доцільність творчих і дослідницьких завдань пояснюється їхнім впливом на розвиток самостійності учнів. Підготовка повідомлень, мініпроектів, презентацій або досліджень локальної історії дозволяє залучити додаткові джерела інформації та встановити зв'язок між навчальним матеріалом і реальним історичним середовищем громади.

Особливе значення мають інтерактивні форми роботи, оскільки вони забезпечують високий рівень пізнавальної активності. Робота в групах, обговорення історичних ситуацій, створення колективних проектів та виконання практичних завдань сприяють формуванню навичок співпраці, аргументації власної позиції та критичного осмислення історичних фактів.

Візуальні матеріали включено до рекомендацій з огляду на значний потенціал фотографій, картин, історичних реконструкцій та інших зображень для відтворення матеріального середовища минулого. Аналіз таких джерел допомагає учням краще зрозуміти особливості житла, одягу, предметів побуту та соціальних взаємин людей конкретної історичної доби.

Запропоновані рекомендації можуть використовуватися як під час вивчення нового матеріалу, так і на етапах закріплення знань, узагальнення або виконання самостійної роботи. Комплексне застосування наведених форм діяльності забезпечує цілісне розуміння історії повсякденності та сприяє формуванню стійкого інтересу до вивчення історії.

Практична реалізація вивчення повсякденного життя українського козацтва потребує відходу від традиційного зосередження лише на військових подіях, походах і політичній ролі Запорозької Січі. Запропонована побудова уроку спрямована на те, щоб учні 8 класу побачили козака не тільки як воїна, а як представника певного соціального середовища, пов'язаного з родиною, працею, житлом, харчуванням, релігійними уявленнями, дисципліною та колективними нормами співжиття. Саме тому початок заняття доцільно пов'язати з ілюстративним матеріалом, зокрема картиною О. Сластіона «Проводи на Січ»,

оскільки вона дає змогу перевести увагу учнів від героїзованого образу козацтва до людського виміру історії.

Вивчення господарської діяльності має особливе значення, оскільки саме через працю розкривається реальний зміст козацького повсякдення. Учні можуть простежити, що козаки займалися хліборобством, городництвом, садівництвом, скотарством, конярством, рибальством, ремеслами й торгівлею. Згадки про ковалів, зброярів, кожум'як, шевців, бондарів, теслярів і стельмахів дають змогу показати козацьке середовище як багатофункціональну спільноту, у якій військова підготовка поєднувалася з виробничими навичками. У такому контексті питання «Чим займався козак, коли не воював?» стає не допоміжним, а ключовим для розуміння теми.

Окремий напрям роботи пов'язаний з аналізом харчування та побутової невибагливості козаків. Залучення уривків із літопису Григорія Граб'янки дає можливість працювати не лише з авторським текстом підручника, а й з історичним джерелом. Згадки про квашене тісто, соломаху, рибу, простоту їжі й витривалість козаків допомагають учням побачити побут без надмірної романтизації. Через роботу з документом школярі вчаться виокремлювати факти, що характеризують умови життя, щоденні потреби й адаптацію козацької спільноти до воєнноприкордонного середовища.

Отже, обґрунтовано, що вивчення повсякденного життя козацтва на уроках історії має значну навчальну цінність, оскільки допомагає показати минуле через реальні умови життя людей, їхню працю, побут, звичаї, взаємини та способи самоорганізації. Опора на праці українських методистів дала змогу встановити, що сучасне навчання історії має спиратися не лише на переказ подій, а й на роботу з джерелами, зображеннями, порівняннями, проблемними запитаннями та дослідницькими завданнями. Саме завдяки цьому учні краще розуміють історичний матеріал, бачать зв'язок між подіями і життям суспільства, вчаться аналізувати факти, робити висновки та аргументовано висловлювати власну думку.

Використання методів навчання під час вивчення історії повсякденності має особливе значення, оскільки відповідна проблематика суттєво відрізняється від традиційного висвітлення політичної, військової чи дипломатичної історії. У центрі

уваги перебувають умови життя населення, особливості праці, освіти, сімейних відносин, побутової культури, дозвілля, харчування, житла, одягу та повсякденних практик різних соціальних груп. Такий зміст потребує застосування методів, які дозволяють учням не лише засвоювати фактичний матеріал, а й аналізувати історичні явища через діяльність і досвід конкретної людини. Саме тому в методичних рекомендаціях запропоновано комплекс методів, спрямованих на формування предметних компетентностей, розвиток критичного мислення, навичок дослідницької діяльності та здатності працювати з різними видами історичної інформації.

Особливу роль у вивченні історії повсякденності відіграють методи, орієнтовані на самостійний аналіз джерел. Значна частина відомостей про повсякденне життя населення міститься не в узагальнюючих історичних працях, а в документах особового походження, листуванні, мемуарах, щоденниках, судових актах, господарських описах, архівних матеріалах та іконографічних джерелах. Робота з такими матеріалами дозволяє учням зрозуміти, як жили люди конкретної історичної доби, з якими труднощами вони стикалися, які цінності поділяли та які моделі поведінки вважали прийнятними. Завдяки цьому історія сприймається не як сукупність дат і подій, а як процес, безпосередньо пов'язаний із життям людини.

Доцільність застосування аналітичних методів пояснюється необхідністю виявлення закономірностей розвитку суспільства через зміни у сфері повсякденного життя. Порівняння побутових умов різних історичних періодів дозволяє простежити вплив економічних, політичних і культурних процесів на життєдіяльність населення. Учні отримують можливість оцінити, як розвиток освіти, торгівлі, технічних винаходів або державної політики позначався на умовах життя різних верств населення. Така робота формує навички аналізу, узагальнення та аргументованого формулювання висновків.

Важливе місце в системі методичних рекомендацій займають інтерактивні методи навчання. Їх використання обумовлене прагненням забезпечити активну участь учнів у навчальному процесі. Робота в парах і групах, обговорення проблемних ситуацій, виконання спільних проєктів та колективний аналіз історичних матеріалів створюють умови для розвитку комунікативних

компетентностей і навичок співпраці. У процесі такої діяльності учні навчаються висловлювати власну думку, аргументувати позицію, аналізувати різні точки зору та здійснювати пошук спільних рішень.

Окремої уваги заслуговують методи візуалізації історичної інформації. Для історії повсякденності характерна значна кількість матеріальних та візуальних свідчень минулого, які можуть бути використані як джерело історичних знань. Фотографії, картини, гравюри, архітектурні об'єкти, предмети побуту, історичні реконструкції та музейні експонати дозволяють учням краще уявити середовище життя людей певної епохи. Аналіз візуальних матеріалів сприяє розвитку спостережливості, уміння виділяти суттєві ознаки історичних явищ та встановлювати зв'язки між матеріальною культурою і суспільними процесами.

Суттєвий потенціал мають творчі та дослідницькі методи. Їх застосування дозволяє залучати учнів до самостійного пошуку інформації, роботи з додатковими джерелами та створення власних навчальних продуктів. Виконання мініпроектів, підготовка історичних досліджень, створення презентацій, інформаційних буклетів або тематичних виставок сприяє поглибленню знань та формуванню навичок наукового пошуку. Крім того, дослідницька діяльність створює можливості для поєднання загальноісторичного матеріалу з історією рідного краю, родини чи місцевої громади.

Значення проблемно-пошукових методів полягає у формуванні здатності розглядати історичні явища в контексті причинно-наслідкових зв'язків. Учні не обмежуються запам'ятовуванням фактів, а аналізують причини виникнення певних суспільних явищ, наслідки історичних змін та їхній вплив на повсякденне життя населення. Такий підхід сприяє розвитку критичного мислення та дозволяє сформувати більш глибоке розуміння історичних процесів.

Упровадження зазначених методів у навчальний процес забезпечує реалізацію компетентнісного підходу, передбаченого сучасними освітніми стандартами. Поєднання різних форм і способів роботи створює умови для комплексного вивчення історії повсякденності, активізує пізнавальну діяльність учнів та сприяє формуванню стійкого інтересу до історії. Завдяки цьому навчальний матеріал набуває практичної значущості, а учні отримують можливість

усвідомити взаємозв'язок між історичними подіями та реальним життям людей у різні історичні епохи.

Проведений аналіз сучасних підручників з історії України для 8 класу засвідчив, що тематика повсякденного життя українського козацтва посідає помітне місце в структурі навчального матеріалу та забезпечена достатньою кількістю фактологічних і візуальних відомостей для організації повноцінного освітнього процесу. У більшості досліджених видань поряд із висвітленням військово-політичної діяльності козацтва значна увага приділяється питанням господарського укладу, соціальної організації, побуту та культурних традицій. Такий підхід відповідає сучасним тенденціям історичної освіти, які передбачають вивчення історичного минулого не лише через події та діяльність видатних особистостей, а й через повсякденне життя людей, їхню працю, звички, матеріальну культуру та систему суспільних відносин.

Аналіз змісту підручників дозволив встановити, що учням пропонується різнопланова інформація про особливості організації козацького життя. Значна увага приділяється характеристиці Запорозької Січі як своєрідного військовополітичного та соціального центру українського козацтва. Навчальні тексти розкривають особливості функціонування куренів, порядок проживання козаків, систему самоврядування, принципи організації військової служби та роль козацької ради у прийнятті найважливіших рішень. Учні отримують можливість ознайомитися зі структурою козацького товариства, функціями старшини, особливостями виборності посад і механізмами підтримання внутрішньої дисципліни.

Окремий блок матеріалів присвячений господарській діяльності козацтва. Підручники містять відомості про розвиток землеробства, скотарства, мисливства, рибальства, бджільництва, ремесел і торгівлі. Завдяки такому змістовому наповненню учні можуть зрозуміти, що економічна основа існування козацької спільноти формувалася не лише завдяки військовим походам, а й через систематичну господарську діяльність. Розгляд зимівників як центрів виробництва та господарювання дозволяє сформувати уявлення про економічну самодостатність

значної частини козацтва та складність соціально-економічних процесів у козацькому середовищі.

Важливе місце у змісті підручників займають питання матеріальної культури. Учні знайомляться з особливостями козацького житла, одягу, озброєння, предметів побуту, засобів пересування та харчування. Такі відомості створюють умови для формування більш конкретного й наочного уявлення про історичну епоху. Використання ілюстрацій, реконструкцій, фотографій музейних експонатів та історичних зображень значно розширює можливості для візуалізації навчального матеріалу й сприяє кращому засвоєнню інформації.

Не менш важливими є відомості про духовний світ і систему цінностей українського козацтва. У підручниках висвітлюються питання козацьких традицій, звичаїв, моральних норм, релігійності, взаємин усередині козацького товариства та ставлення до військового обов'язку. Розгляд таких аспектів дозволяє показати козацтво не лише як військову силу, а як окрему соціальну спільноту зі сформованими правилами поведінки, уявленнями про честь, справедливість, відповідальність і громадянський обов'язок.

Результати аналізу навчальної літератури стали основою для розроблення методичної моделі уроку з вивчення повсякденного життя українського козацтва. Побудова уроку передбачає логічне поєднання різних видів навчальної діяльності, кожен із яких спрямований на досягнення конкретних освітніх результатів. На етапі актуалізації опорних знань учні пригадують уже відомі факти про козацтво та визначають власні уявлення про спосіб життя козаків. Подальша робота з текстовими матеріалами підручника дозволяє поглибити знання та сформувати цілісне бачення особливостей козацького побуту.

Особливого значення набуває аналіз історичних джерел, що дає можливість залучити учнів до безпосереднього вивчення свідчень минулого. Робота з уривками документів, спогадів, описів іноземних мандрівників або історичних праць сприяє розвитку навичок критичного мислення, уміння аналізувати інформацію та формулювати обґрунтовані висновки. Водночас використання ілюстративних матеріалів дозволяє конкретизувати знання про зовнішній вигляд козаків, їхнє житло, предмети повсякденного вжитку та особливості матеріальної культури.

Ефективним елементом запропонованої моделі уроку є виконання групових завдань, під час яких учні досліджують окремі аспекти життя козацтва. Робота в малих групах сприяє розвитку навичок співпраці, комунікації та колективного пошуку рішень. Крім того, така форма організації навчальної діяльності забезпечує активне залучення учнів до освітнього процесу та підвищує рівень їхньої навчальної мотивації.

Важливим компонентом уроку виступає реконструкція одного дня з життя козака. Виконання такого завдання передбачає узагальнення здобутої інформації та її використання для відтворення типових умов життя представника козацького середовища. У процесі реконструкції учні аналізують режим дня, господарські заняття, військові обов'язки, особливості харчування, дозвілля та міжособистісних відносин. Такий підхід дозволяє перевести навчальний матеріал із рівня окремих фактів на рівень цілісного сприйняття історичної реальності.

Підсумковий етап уроку спрямований на узагальнення отриманих знань та формування висновків щодо ролі повсякденного життя у функціонуванні козацької спільноти. Учні отримують можливість оцінити значення господарської діяльності, соціальної організації, традицій та побутової культури для розвитку українського козацтва. Така робота сприяє усвідомленню багатогранності історичного процесу та допомагає сформувати більш об'єктивне уявлення про минуле.

Отже, результати проведеного аналізу свідчать про наявність значного дидактичного потенціалу сучасних підручників для вивчення історії повсякденного життя українського козацтва. Представлений у навчальній літературі матеріал створює необхідні умови для реалізації компетентнісного підходу, розвитку історичного мислення та формування в учнів цілісного бачення козацтва як складного суспільного явища. Вивчення повсякденного життя дозволяє подолати традиційно звужене сприйняття козака виключно як воїна та розкрити українське козацтво як багатофункціональну соціальну спільноту, яка мала власну систему господарювання, соціальної організації, культурних традицій, моральних норм і світоглядних орієнтирів. Саме такий підхід забезпечує глибше розуміння історії України та сприяє формуванню стійкого інтересу учнів до історичного минулого.

ВИСНОВКИ

У бакалаврській роботі досліджено проблему відображення повсякденного життя українського козацтва у шкільних підручниках з історії та з'ясовано освітній і методичний потенціал названої теми для сучасного навчального процесу. Проведене дослідження дало змогу встановити, що звернення до повсякденності розширює межі шкільної історії, оскільки переводить увагу з винятково політичних подій, воєн і діяльності визначних постатей на реальні умови життя людей, їхню працю, побут, соціальні зв'язки, цінності, звичаї та способи пристосування до конкретних історичних обставин. У такому ракурсі історія постає не лише як послідовність подій, а як простір людського досвіду, у межах якого учень має можливість зрозуміти минуле глибше, ближче і змістовніше.

Історія повсякденності посідає важливе місце як у сучасній історичній науці, так і в освітньому просторі. Опрацювання нормативно-правової бази та науковометодичної літератури дало підстави стверджувати, що сучасна шкільна історична освіта в Україні розвивається у напрямі гуманізації, компетентнісного навчання, діяльнісного підходу і посилення людиноцентричного змісту. Закон України «Про освіту», Закон України «Про повну загальну середню освіту», Державний стандарт базової середньої освіти, Концепція Нової української школи, типові та модельні навчальні програми створили нормативні передумови для ширшого включення сюжетів, пов'язаних із повсякденним життям, до змісту історичної освіти. Наукові праці українських і зарубіжних дослідників показують, що історія повсякденності дозволяє поєднати макроісторичний і мікроісторичний рівні аналізу, розкрити взаємозв'язок між суспільними процесами та досвідом окремої людини, а в освітньому процесі сприяє формуванню історичного мислення, історичної емпатії, здатності аналізувати джерела і співвідносити минуле із сучасністю. У результаті з'ясовано, що історія повсякденності має значний педагогічний потенціал і може розглядатися як один із дієвих напрямів оновлення шкільного курсу історії.

Простежено динаміку відображення повсякденного життя козацтва у підручниках історії України для 8 класу впродовж 2000-х–2020-х років. Аналіз показав, що підручники початку 2000-х років зосереджувалися переважно на

воєнно-політичних аспектах історії козацтва. У центрі перебували походження козацтва, Запорозька Січ, реєстрове козацтво, повстання, гетьманська влада, а повсякденне життя згадувалося лише побіжно. У виданнях 2008 року помітне певне розширення змісту за рахунок окремих описів Січі, куренів, ухоронництва, рибальства, прикордонного життя, однак побутова проблематика ще не мала самостійного значення. Важливий перелом зафіксовано у підручниках 2016 року, де вперше з'являються окремі практичні заняття, присвячені військовому мистецтву, традиціям і побуту українського козацтва. У підручниках 2021 року простежується подальше ускладнення змісту: повсякденне життя охоплює вже не лише житло і працю, а й соціальну організацію, клейноди, риси побуту, харчування, звичаї, окремі спроби висвітлення ролі жінок. У підручниках 2025 року тема набуває ще більшої цілісності, оскільки повсякденність подається як важливий спосіб пояснення самого феномена козацтва. Отже, загальна динаміка засвідчує рух від подієво-героїчного образу козацтва до ширшого соціокультурного бачення, у межах якого козак постає як людина зі своїм життєвим укладом, формами праці, матеріальною культурою, нормами співжиття та духовним світом.

Разом із позитивними змінами виявлено і низку проблемних моментів. Попри помітний поступ, у шкільних підручниках зберігається домінування героїзованого образу козака як воїна і захисника. Через це недостатньо розкриваються складні сторони повсякденного існування: нестабільність господарства, залежність від природних умов, побутові труднощі, соціальні суперечності, регіональні відмінності. Нерівномірно представлені окремі складові повсякденності. Житло, військова організація та господарська діяльність висвітлені значно повніше, ніж харчування, родинне життя, виховання дітей, роль жінок, щоденні труднощі та приватний простір. Обмеженням залишається і використання ширшого кола джерел, здатних передати багатогранність історичного досвіду. Названі спостереження дали підстави стверджувати, що шкільне підручникотворення рухається у правильному напрямі, проте потребує подальшого поглиблення, деталізації та посилення зв'язку з сучасними науковими підходами до історії повсякденності.

Методичні можливості вивчення повсякденного життя козацтва на уроках історії. З'ясовано, що названий матеріал органічно поєднується з компетентнісним,

діяльнісним, дослідницьким, проблемним та джерелознавчим підходами. На основі праць українських методистів встановлено, що вивчення історії має спиратися на роботу з джерелами, порівняння, аналіз візуального матеріалу, постановку проблемних запитань, групову діяльність і реконструкцію історичного досвіду. Саме через такі форми роботи учні можуть побачити історію козацтва не тільки як сукупність воєнних подій, а як складне соціальне середовище. У практичній частині розділу запропоновано модель уроку на тему повсякденного життя українського козацтва, побудовану на конкретних матеріалах сучасних підручників для 8 класу. Показано, що теми житлового простору, зимівників, господарської праці, ремесел, торгівлі, харчування, соціальних норм, клейнодів, ради, побратимства і дисципліни можуть бути ефективно опрацьовані через аналіз тексту, документа, ілюстрації, групових завдань і письмової реконструкції одного дня козака. Така організація уроку дає змогу не лише засвоїти знання, а й сформувати вміння аналізувати факти, бачити зв'язки між різними сторонами життя, робити висновки і співвідносити історичний матеріал із сучасністю.

Узагальнення результатів дослідження дає підстави стверджувати, що повсякденне життя українського козацтва є важливим змістовим і методичним ресурсом шкільної історичної освіти. Залучення названої проблематики до навчального процесу сприяє гуманізації історичного знання, посиленню його смислової близькості до життєвого досвіду учнів, розвитку історичного мислення, критичного аналізу та громадянської свідомості. Проведене дослідження підтвердило, що сучасні підручники вже містять основу для такого вивчення, однак подальший розвиток шкільної історичної освіти потребує повнішого представлення побуту, приватного простору, родинного життя, жіночого досвіду, регіональних відмінностей та різних типів джерел. Саме у цьому вбачається перспектива вдосконалення як підручників, так і методики викладання історії України в закладах загальної середньої освіти.

Практичне значення виконаної роботи полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані у процесі викладання історії України в закладах загальної середньої освіти, насамперед під час вивчення тем, присвячених українському козацтву, Запорозькій Січі та соціокультурному розвитку українських земель

ранньомодерної доби. Матеріали дослідження можуть слугувати теоретичною та методичною основою для підготовки вчителів до проведення уроків, добору навчального матеріалу, розроблення конспектів занять, практичних робіт, інтегрованих завдань, тематичних досліджень і навчальних проєктів.

Практичну цінність становлять результати аналізу сучасних підручників історії України для 8 класу, які дозволяють вчителям оцінити рівень висвітлення повсякденного життя українського козацтва у навчальній літературі та ефективніше використовувати наявний дидактичний потенціал підручників під час організації освітнього процесу. Узагальнені відомості щодо змістового наповнення навчальних видань можуть бути використані для добору найбільш інформативних текстів, ілюстративних матеріалів, історичних джерел та практичних завдань.

Окреме практичне значення має розроблена модель уроку, побудована на основі матеріалів сучасних підручників. Запропоновані форми роботи можуть застосовуватися вчителями під час проведення уроків вивчення нового матеріалу, уроків узагальнення, практичних занять, тематичних тижнів історії, факультативних курсів та позакласної роботи. Використання аналізу історичних джерел, візуальних матеріалів, групових завдань, елементів реконструкції повсякденного життя та дослідницьких вправ сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів і підвищенню рівня засвоєння навчального матеріалу.

Матеріали роботи можуть бути корисними також для студентів закладів вищої освіти, які навчаються за спеціальностями «Середня освіта (Історія)», «Історія та археологія», «Освітні науки», під час підготовки до педагогічної практики, виконання курсових і кваліфікаційних робіт, пов'язаних із проблемами шкільної історичної освіти, підручникотворення та методики навчання історії.

Результати дослідження можуть бути використані у подальших наукових розвідках, присвячених відображенню історії повсякденності в шкільному курсі історії України. Запропонований підхід створює можливості для аналізу інших історичних періодів, соціальних груп і тематичних напрямів, зокрема повсякденного життя міщанства, селянства, шляхти, духовенства або населення різних регіонів України. Перспективним напрямом подальших досліджень є також вивчення особливостей представлення історії повсякденності в підручниках різних

поколінь, різних освітніх ліній та навчальних програмах, а також порівняння українського досвіду з практикою історичної освіти європейських країн.

Таким чином, результати роботи мають як навчально-методичне, так і науково-практичне значення, оскільки можуть бути використані для вдосконалення змісту історичної освіти, підвищення ефективності викладання історії України та подальшого розвитку досліджень у сфері історії повсякденності й методики навчання історії.

У цілому варто констатувати, що останніми роками у підручниках із історії України значно збільшилося фактичного матеріалу. Ми можемо пояснити це наступними причинами:

1) Помітним інтересом до історії повсякденності як напряму в українській історіографії. Останніми роками значно додалося статей цього напряму у різних українських як фахових так і не фахових виданнях, пишуться книги, що позитивно сприяє і розміщенню цього контенту до навчальної літератури;

2) Уважаємо це – європейською практикою адже у «європейських» підручниках значно більше уваги віділяється соціальній історії – ця інформація все ж краще сприймається і запам'ятовується учнями а відтак залишається у їхній пам'яті на довгій роки;

3) До певної міри європейські країни відійшли від статей чи монографій державницького, «націонал-патріотичного» спрямування ще десятиліттями тому назад із тих причин, що багато країн уже давно проголосили державну незалежність і ця тема ніби «втратила актуальність» і можуть зосереджуватися на вивченні соціальної історії. В Україні через новітню російсько-українську війну «державницькі» теми звучать по-новому. а «повсякденні» лише розвиваються.

4) Іде вперед не лише історична наука, а й розвиваються методичні розробки. Українські методисти намагаються урізноманітнювати методичний інструментарій своїх досліджень, вивчаючи досвід закордонних авторів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

Нормативні документи:

1. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 № 1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1392-2011-п>.
2. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19>.
3. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16.01.2020 № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/463-20>.
4. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти “Нова українська школа” на період до 2029 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.12.2016 № 988-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/988-2016-р>.
5. Рекомендація Rec(2001)15 Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі». URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_729.

Монографії, узагальнюючі праці, статті, дисертації, матеріали**конференцій:**

6. Забудкова О. А. Олена Петрівна Радакова – історик, етнограф, громадська діячка. Луганщина: краєзнавчі розвідки : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. (Старобільськ, 22 квітня 2021 р.). Старобільськ, 2021. С. 59–64.
<https://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/8673/Zabudkova%20Radakova.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
7. З історії повсякденного життя в Україні : колективна монографія / Н. Т. Гогохія та ін. ; редкол.: В. А. Смолій та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 698 с.
<https://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7242-2/978-966-02-7242-2.pdf>
8. Каліщук О. Освіта Волинської області у повоєнні роки: історіографічний аспект. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2025. Вип. 83, т. 2. DOI: https://aphn-journal.in.ua/archive/83_2025/part_2/7.pdf
9. Коляструк О. Предмет історії повсякденності: проблема постановки й

окресленості в сучасній гуманітаристиці. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2009. Вип. 15. С. 170–173.

10. Мороз П., Мороз І. Інтегрування історії повсякденності у шкільний курс історії: дослідницький аспект. *Проблеми сучасного підручника*. 2023. Вип. 30. С. 86–101. <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2023-30-86-101>
11. Поліковська Ю. Проєкт «Локальна історія» заснував видавництво. URL: <https://ms.detector.media/internet/post/34669/2024-04-15-proiekt-lokalna-istoriya-zasnuvav-vydavnytstvo/>;
12. Пятницькова І. В. Вивчення історії повсякденності в сучасній українській історіографії. Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу, наукових працівників і здобувачів наукового ступеня за підсумками науково-дослідної роботи за період 2015–2016 рр. (15–18 травня 2017 р.).
Донецьк : Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2017. Т. 1. С. 78–80.
13. Терно С., Турченко Г. Антиукраїнська політика в історичній освіті України за міністра Д. Табачника (2010 – початок 2014 рр.). *Емінак*. 2023. № 3(43). С. 221–238. [10.33782/eminak2023.3\(43\).668](https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).668);
14. Томаченко О. В. Політика України у галузі шкільної історичної освіти (1991–2009 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Луцьк, 2015. 285 с.
15. Федчиняк А. О. Методичні засади вивчення історії повсякденності в 8–9 класах загальноосвітніх шкіл : дис. ... канд. пед. наук. Київ : Інститут педагогіки НАПН України, 2011.
16. Černý M., Kalmárová K. Using interactive non-linear stories to teach the history of everyday life by working with digitised cultural heritage: a case study with Twine2. *Journal of Technology and Information Education*. 2024. Vol. 15, No. 2. P. 130–149. <https://www.jtie.upol.cz/pdfs/jti/2023/02/03.pdf>
17. Historical Anthropology. Culture – Society – Everyday Life. URL: <https://www.vr-elibrary.de/hian/about>.

18. Ignatenko N., Moskalyuk M. Historical education in discourse of Ukraine state policy evolution, end of the 20th – the beginning of the 21st century. *Eminak*. 2022. No. 1(37). DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.1\(37\).577](https://doi.org/10.33782/eminak2022.1(37).577).
19. Lee R. E. Lessons of the Longue Durée: The Legacy of Fernand Braudel. *Historia Crítica*. 2018. No. 69. P. 69–77.
20. Morgan O. Whose story should we be telling? An exploration of student attitudes towards, and perceptions of, the British history curriculum. *History Education Research Journal*. 2023. Vol. 20, No. 1. P. 1–22. DOI: 10.14324/HERJ.20.1.01.
21. Rosenwein B. H. A Short History of the Middle Ages. 5th ed. Toronto : University of Toronto Press, 2018.

Навчальні підручники, посібники, методична література:

22. Бурнейко І. О., Наумчук О. В., Крижановська М. Є., Штанько О. Ф. Історія України : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Тернопіль : Астон, 2016. 296 с. <https://pidruchnyk.com.ua/898-istoriya-ukrainy-8-klas-burneyko.html>
23. Власов В. С. Історія України. 8 клас. Київ : Фаренгейт, 2000. 256 с.
24. Власов В. С. Історія України. 8 клас : підручник. Київ : Генеза, 2002. 256 с.
25. Власов В. С. Історія України : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Генеза, 2008. 304 с.
26. Власов В. С. Історія України : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Генеза, 2016. 256 с.
27. Власов В. С., Данилевська О. М., Ващук Д. П. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2025. 256 с. <https://www.geneza.ua/product/1210>
28. Власов В. С., Панарін О. Є., Топольницька Ю. А. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2021. 208 с. <https://files.pidruchnyk.com.ua/uploads/book/8-klas-istoriya-ukr-vlasov-2021.pdf>
29. Галімов А. А., Гісем О. В., Мартинюк О. О., Сирцова О. М. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2025. 304 с. <https://pidruchnyk.com.ua/3018-istoriia-ukrainy-galimov-8-klas->

[2025.html](#)

30. Громадянська та історична освітня галузь. Інститут модернізації змісту освіти. URL: <https://imzo.gov.ua/model-ni-navchal-ni-prohramy/hromadians-ka-ta-istorychna-osvitnia-haluz/ta-istorychna-osvitnia-haluz/>.
31. Малієнко Ю. Б. Інтегрування ключових компетентностей у зміст історичної освіти в ліцеї. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 4. С. 91–98. <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2018-4-91-98>
32. Мороз І. В. Особливості другого покоління українських шкільних підручників всесвітньої історії (1996–2001 роки). *Проблеми сучасного підручника*. 2014. Вип. 14. С. 445–458. <https://ipvid.org.ua/index.php/psp/article/view/565>
33. Панарін О. Є., Топольницька Ю. А., Охріменко О. С., Макаревич А. С. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2025. 305 с. <https://pidruchnyk.com.ua/3017-istoriia-ukrainy-panarin-8-klas-2025.html>
34. Пометун О. І. Методика навчання історії в школі. Київ : Генеза, 2006. 328 с. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/3731/1/%D0%9F%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%82%D1%83%D0%BD_%D0%9E.%D0%86.%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0.pdf
35. Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРИНТ», 2018. 208 с. https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/komp_2018.pdf
36. Пометун О. І., Гупан Н. М., Дудар О. В. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Освіта, 2025. 272 с. <https://pidruchnyk.com.ua/3016-istoriia-ukrainy-pometun-8-klas-2025.html>
37. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ : Генеза, 2006. 328 с.
38. Пижик А. М., Черевичний Г. С. Методика викладання історії в школі :

навчально-методичні рекомендації до вивчення дисципліни та проходження педагогічної практики студентами. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ :

Юстон,

2020.

125

с.

<https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744486/1/%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0-%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97-%D0%B2-%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%96.pdf>

39. Сас П. М. Історія України XVI–XVIII століття : навчальний посібник. Львів : Вид-во М. П. Коць, 2001. 292 с.

40. Сморжевська О. О. Основи шкільної історичної освіти : навчальний посібник. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023. 100 с.

41. Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Історія України : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2016. 304 с.

42. Струкевич О. К. Історія України : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Грамота, 2016. 272 с.

<https://pidruchnyk.com.ua/841-istoriya-ukrainy-8-klas-strukevych-2016.html>

43. Струкевич О. К., Романюк І. М., Пірус Т. П. Історія України : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Грамота, 2008. 272 с.

https://files.pidruchnyk.com.ua/uploads/book/Istoriya_Ukrainy_8klas_Strukevych.pdf

44. Тороп К., Василенко Б., Ляшенко В. Модельна навчальна програма «Історія України» для 7–9 класів спеціальних закладів загальної середньої освіти для дітей із порушеннями інтелектуального розвитку. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2024. № 2(23). С. 130–177.

<https://www.spp.org.ua/index.php/journal/article/view/235>

45. Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2025. 264 с. <https://pidruchnyk.com.ua/3019-istoriia-ukrainy-khlibovska-8-klas->

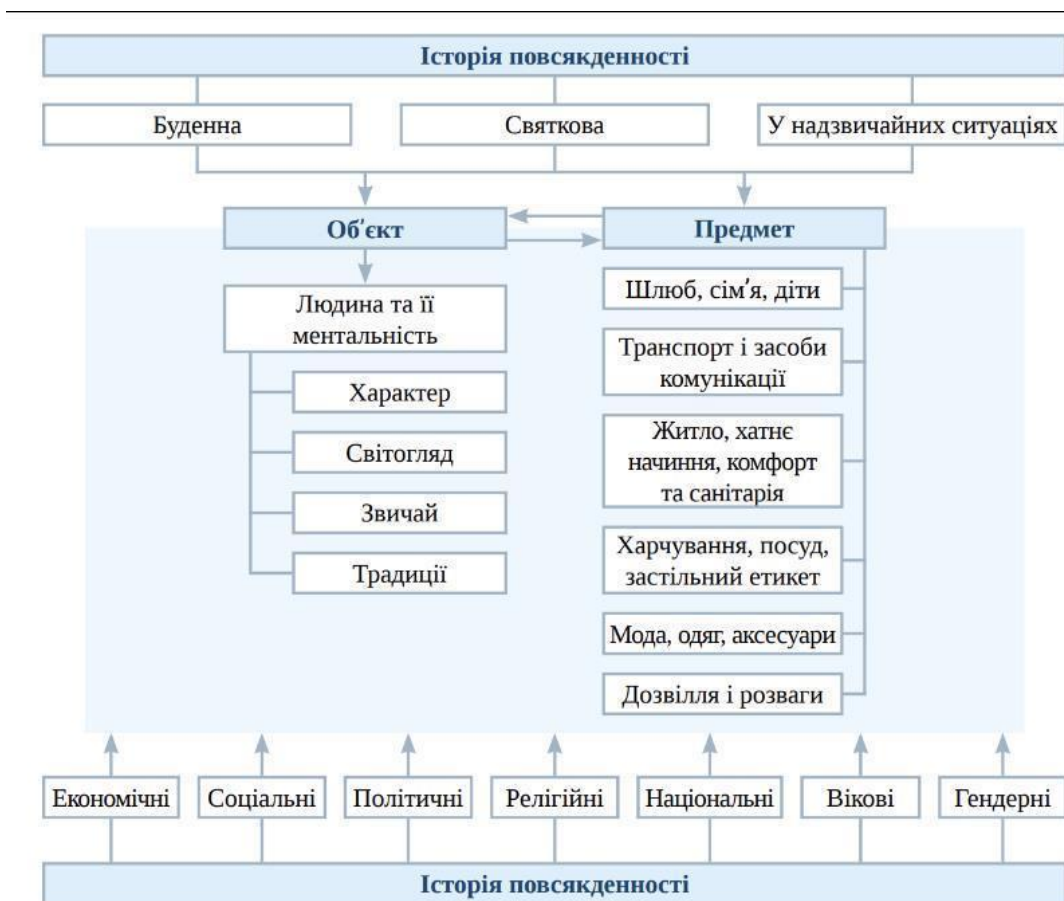
[2025.html](#)

46. Швидько Г. К. Історія України. XVI–XVIII століття : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Генеза, 2008. 336 с.
https://files.pidruchnyk.com.ua/uploads/book/Istoriya_Ukrainy_8klas_Shvydko.pdf
47. Швидько Г. К., Чорнобай Р. О. Історія України : підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Генеза, 2016. 352 с.
https://pidruchnyk.com.ua/806-8_klas_istorija_ukrajini_shvidko_2016.html
48. Щупак І., Власова Н., Кронгауз В., Павловська-Кравчук В., Секиринський Д. Україна і світ: вступ до історії України та громадянської освіти (інтегрований курс) : підручник інтегрованого курсу для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Оріон, 2022.
49. Щупак І. Я., Бурлака О. В., Желіба О. В., Кривошея І. І., Галушка О. Г., Громенко С. В. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Оріон, 2021. 256 с.
50. Щупак І. Я., Старченко Н. П., Бурлака О. В., Власова Н. С., Галушко К. Ю., Дрібниця В. О., Желіба О. В., Піскарьова І. О., Репан О. А., Секиринський Д. О., Черкас Б. В. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Оріон, 2025. 256 с.
<https://files.pidruchnyk.com.ua/uploads/book/8-klas-istoria-ukr-schupak-2025.pdf>
51. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії : навчально-методичний посібник. Харків : Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.
<https://dspace.hnpu.edu.ua/items/e13703d8-b643-4dfe-a354-a20c52878c55>

ДОДАТКИ

Додаток А

Структура історії повсякденності за А.Федчиняком

Джерело: [15, с.25]

План-конспект з предмета «Історія України»

Урок

Дата:

8 клас

Тема: Повсякденне життя, побут, військове мистецтво та духовний світ українського козацтва.

Мета:

навчальна:

- з'ясувати особливості житла, побуту та господарської діяльності українських козаків; / інформаційно-просторова
- охарактеризувати одяг, харчування та традиції українського козацтва; / інформаційна
- проаналізувати особливості військового мистецтва, озброєння та дозвілля козаків; / логічна, інформаційна
- розкрити духовний світ, звичаї та цінності українського козацтва; / аксіологічна

розвивальна:

- закріпити знання учнів, набуті під час вивчення нового матеріалу (на основі вправ «Встанови відповідність», «Історичний детектив»); / логічна, мовленнєва
- розвивати навички роботи з історичними ілюстраціями та схемами (інтелект-карти «Житло, побут та господарська діяльність козаків», «Одяг, харчування та традиції козацтва», «Військове мистецтво та дозвілля козаків», «Духовний світ, звичаї та цінності українського козацтва»); / інформаційна
- продовжити розвивати вміння аналізувати історичні факти та робити висновки (на основі вправи «Fishbone»); / інформаційно-логічна
- розвивати вміння працювати з узагальнюючими схемами та таблицями; / логічна
- розвивати хронологічну компетентність (вправа «Хронолітак»); / хронологічна
- формувати вміння характеризувати спосіб життя українських козаків та визначати його особливості; / аксіологічна
- розвивати навички усного мовлення, аргументації та висловлення власної думки (вправи «Займи позицію», «Мозковий штурм»); / мовленнєва, логічна

виховна:

- виховувати патріотичні почуття та повагу до історичного минулого українського народу; / громадянська, аксіологічна
- формувати почуття гордості за українське козацтво як символ боротьби за свободу та незалежність; / громадянська
- виховувати повагу до традицій, звичаїв та культурної спадщини українського народу; / аксіологічна

- формувати комунікабельність через участь у колективних формах роботи («Мозковий штурм», «Мікрофон», «Хронолітак»); / мовленнєва
- формувати навички критичного мислення та самостійного оцінювання історичних явищ (вправа «Займи позицію»); / аксіологічна, особиста
- виховувати відповідальність, організованість та повагу до думки інших; / особиста
- сприяти усвідомленню значення козацьких моральних цінностей — честі, мужності, побратимства, справедливості та любові до Батьківщини; / громадянська, аксіологічна

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: підручник «Історія України» для 8 класу, роздатковий матеріал, мультимедійна презентація, інтелект-карти, історичні ілюстрації, картки із завданнями, проектор.

Основні дати: немає.

Основні терміни: курінь, Січ, козацька рада, чайка, побратимство, оселедець, булава.

Основні історичні постаті: Дмитро Вишневецький (Байда), Петро Конашевич-Сагайдачний, Іван Сірко, Богдан Хмельницький.

План уроку

1. Житло, побут та господарська діяльність козаків.
2. Одяг, харчування та традиції козацтва.
3. Військове мистецтво та дозвілля козаків.
4. Духовний світ, звичаї та цінності українського козацтва.

Хід уроку

Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
-----------	------------	--------------------------------------	-----------------------------------	----------

3 хв	І. Організаційний	Взаємне привітання. Перевірка готовності учнів до уроку. Організація уваги учнів. Побажання гарного настрою і цікавого уроку. Часто, коли ми говоримо про козаків, то уявляємо відважних воїнів на конях, морські походи, битви та героїчні подвиги. Проте за кожною історичною подією стояли звичайні люди зі своїми турботами, звичками, традиціями та мріями. Вони працювали, будували житло, виховували дітей, відпочивали та створювали власну культуру. Сьогодні ми спробуємо поглянути на історію очима самих козаків і дізнатися, яким було їхнє повсякденне життя. Ми з'ясуємо, як був організований побут на Запорозькій Січі, що їли та носили козаки, як проводили вільний час і які цінності вважали найважливішими.		
7 хв	ІІ. Перевірка домашнього завдання		Письмова робота Вправа «Так чи Ні» 1. Богдан Хмельницький очолив повстання у 1648 році. (+) 2. Битва під Берестечком завершилася перемогою козаків. (–) 3. Столицею Гетьманщини був Чигирин. (+) 4. Переяславська рада відбулася у 1654 році. (+)	Творча Логічна Мовленнєва Просторова

5. Гетьманщина виникла в результаті Козацької революції. (+)

Робота на дошці

Вправа «Встанови відповідність»
З'єднайте історичну подію з датою.

Подія	Дата
 Початок Національно-визвольної війни	 1648 р.
 Битва під Берестечком	 1651 р.
 Батозька битва	 1652 р.
 Переяславська рада	1654 р.
 Смерть Б. Хмельницького	1657 р.

Усна відповідь

Вправа «Історичний м'яч»

- Хто був гетьманом під час Національно-визвольної війни?
- Назвіть дві переможні битви 1648 року.
- Що таке Гетьманщина?
- Яку роль відігравала Запорозька Січ?
- Чому козаки боролися проти Речі Посполитої?
- Яке значення мала Переяславська рада?

Робота з картою

			Проаналізуй карту території «Війська Запорізького» 	
3 хв	III. Мотиваційний етап	<u>Робота з історичним джерелом</u> /інформаційна «Козаки живуть у Січі за власним звичаєм. Вони не мають панів, але мають старшину, яку обирають спільною радою. Харч їхній простий: риба, хліб, пшоно. У вільний час займаються вправами військовими, ремеслами або полюванням. Усі рівні між собою, а непослух карається суворо...»	<u>«Мікрофон»</u> • Як ви думаєте, чим козацьке життя відрізнялося від життя селян того часу? • Що означає «усі рівні між собою» у козацькій спільноті? • Чи можна назвати Січ «вільною громадою»? Чому? • Що у цьому описі вас здивувало найбільше?	Логічна Мовленнєва

2 хв	IV. Актуалізаційний етап	<u>Гра «Продовжи розповідь»</u>	1. Яку епоху ми зараз вивчаємо? 2. Які характерні риси цієї епохи? <u>Гра «Продовжи розповідь»</u> Правила гри. Учні почерзі повинні розповісти по одному реченню матеріал вивченої теми. Виграє той учень, чиє речення буде останнім, у той час як інший уже нічого пригадати не може.	
20 хв	V. Етап вивчення нового матеріалу	1. Житло, побут та господарська діяльність козаків. Ментальна карта матеріалу: 2. Одяг, харчування та традиції козацтва. Ментальна карта матеріалу:	Вправа «Мозковий штурм» Що вам відомо про життя українських козаків? Назвіть особливості їхнього житла, одягу, харчування, військової справи та традицій.	Мовленнєва Логічна Аксіологічна Інформаційна Просторова Громадянська

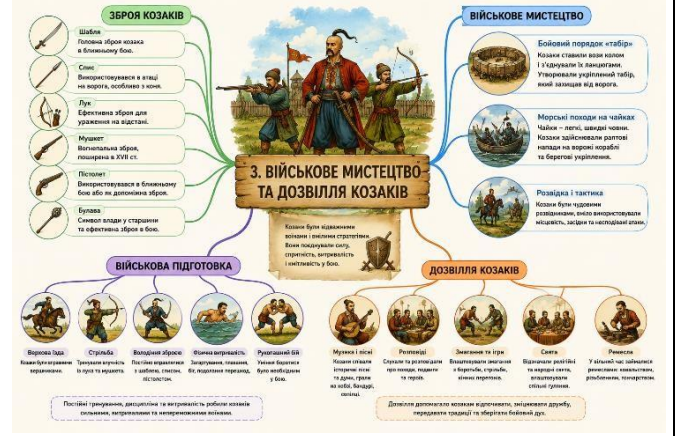
Вправа «Встанови відповідність»

З'єднайте поняття з його поясненням.

3. **Військове мистецтво та дозвілля козаків.**

Ментальна карта матеріалу:

4. **Духовний світ, звичаї та цінності українського козацтва.**

Ментальна карта матеріалу:

ВПРАВА «ВСТАНОВИ ВІДПОВІДНІСТЬ»

З'єднайте поняття з його поясненням.

ПОНЯТТЯ	ПОЯСНЕННЯ
КУРІНЬ	Житло козаків на Січі.
ОСЕЛЕДЕЦЬ	Пасмо волосся на голові козака.
КУЛІШ	Головна страва козаків.
ЧАЙКА	Бойовий човен козаків.
БУЛАВА	Символ влади кошового отамана.

Вправа «Займи позицію»

ВПРАВА «ЗАЙМИ ПОЗИЦІЮ»

Чи погоджуєтесь ви з твердженням: «Козацькі цінності можуть бути прикладом для сучасної молоді?»

Оберіть свою позицію:

☐ ТАК ☐ НІ ☐ ЧАСТКОВО

АРГУМЕНТУЙТЕ СВОЮ ВІДПОВІДЬ:

Вправа «Історичний кошик»

Розподіліть поняття за відповідними категоріями.

ВПРАВА «ІСТОРИЧНИЙ КОШИК»

Розподіліть поняття за відповідними категоріями.

Шаровари, мушкет, борц, шабля, побратимство, куліш, чайка, справедливість, оселедець, вірність товариству.

ОДЯГ	ЗБРОЯ	ХАРЧУВАННЯ	ЦІННОСТІ

Вправа «Fishbone» («Риб'яча кістка»)

ВПРАВА «FISHBONE» («РИБ'ЯЧА КІСТКА»)

Проблемне питання:
«Що допомогло українським козакам стати захисниками українських земель?»

ПРИЧИНИ

1.

2.

3.

ФАКТИ

1.

2.

3.

ВИСНОВОК

Вправа «Історичний детектив»

			 ВПРАВА «ІСТОРИЧНИЙ ДЕТЕКТИВ» Знайдіть та виправте історичні помилки в тексті. ТЕКСТ ІЗ ПОМИЛКАМИ 1 Козаки проживали у кам'яних замках. 2 Їх основною їжею були екзотичні фрукти. 3 Головною зброєю козаків був арбалет. 4 На Січі не існувало жодних законів, а козаки не шанували традицій. ЯК НАСПРАВДІ 1 2 3 4 Вправа «Сенкан»	
--	--	--	--	--

ВПРАВА «СЕНКАН»

Складіть сенкан до слова:

КОЗАК

1 Іменник
(1 слово) _____

2 Прикметники
(2 слова) _____

3 Дієслова
(3 слова) _____

4 Речення
(4–5 слів) _____

5 Узагальнення
(1 слово) _____

6 хв	VI. Систематизація знань		Вправа «Хронолітак» Давайте політаємо на хронолітаку. Я пишу на паперовому літачку місце або подію з життя козаків, запускаю літачок, і до кого на парту він сяде, той вирушає в минуле та розповідає, що він там побачив. ✈ Запорозька Січ. ✈ Козацький курінь. ✈ Козацька рада. ✈ Морський похід на чайках. ✈ Козацька трапеза. ✈ Військові навчання козаків. ✈ Святкування на Січі. ✈ Православна церква на Запорозькій Січі. ✈ Майстерня козацького зброяра. ✈ Табір козаків перед битвою. <u>Вікторина</u> https://learningapps.org/view14424959?&allowFullscreen=1	Хронологічна ІКТ Мовлення
------	--------------------------	--	---	---------------------------

				
3 хв	VII. Висновки	Українське козацтво стало унікальним явищем в історії України. Козаки були не лише вправними воїнами та захисниками рідної землі, а й працьовитими господарями, носіями народних традицій і духовних цінностей. Їхній побут, звичаї, військове мистецтво та спосіб життя ґрунтувалися на свободі, мужності, справедливості, побратимстві та любові до Батьківщини. Саме тому українське козацтво стало символом незламності українського народу та важливою складовою національної спадщини України.		
1 хв	VIII. Домашнє завдання		Обов'язкове: - Опрацювати конспект уроку. - Повторити матеріал про: - житло, побут і господарську діяльність козаків; - одяг, харчування та традиції козацтва; - військове мистецтво й дозвілля козаків;	Логічна Аксіологічна Просторова Соціальна

			○ духовний світ, звичаї та цінності українського козацтва. 3. Скласти сенкан до слова «Козацтво». Творче завдання (на вибір): • Намалювати козака та підписати елементи його одягу й озброєння. або • Написати невеликий твір (5–7 речень) на тему «Один день із життя запорозького козака». або • Створити мініінтелект-карту «Цінності українського козацтва».	
--	--	--	---	--